
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

R. A. Coles και άλλοι, *The Oxyrhynchus Papyri*, LXVII [Graeco-Roman Memoirs, 87], Λονδίνο 2001, σελ. 294, πίν. 12.

Εντυπωσιακός, όπως πάντα, και αυτός ο τόμος των παπύρων από την Οξύρυγχο, και ιδιαίτερα πολυσυλλεκτικός, καθώς περιλαμβάνει τις συνεισφορές πενήντα παπυρολόγων.

Στο πρώτο τμήμα εκδίδονται 24 παπυρικά σπαράγματα (4545-68) από γνωστά έργα του Ευριπίδη (2 από την *Άλκηστη*, 3 από τη *Μήδεια*, 5 από την *Ανδρομάχη*, 6 από την *Εκάβη*, 2 από τον *Ηρακλή*, και από 1 από τις *Τρωάδες*, την *Ιφιγένεια εν Ταύροις*, τις *Φοίνισσες*, τον *Ορέστη*, τον *Ρήσο* και τον *Κύκλωπα*). Την έκδοση, από διάφορους Οξφορδιανούς, συντονίζει ο D. Obbink, ο οποίος παραθέτει και έναν πλήρη κατάλογο των δημοσιευμένων παπύρων με έργα του Ευριπίδη (σσ. 2-15). Όπως συνοψίζει τα νέα δεδομένα ο ίδιος, και όπως συμβαίνει και με πλείστους άλλους αρχαίους συγγραφείς, οι νέοι πάπυροι άλλοτε συμφωνούν και άλλοτε διαφωνούν τόσο μεταξύ τους όσο και με τις παραδόσεις που αντιπροσωπεύουν τα μεσαιωνικά χειρόγραφα. Περιλαμβάνουν όχι μόνο επουσιώδη αντιγραφικά σφάλματα αλλά και αρκετές διαφορετικές γραφές που αξίζει να ληφθούν υπόψη, με την έννοια ότι είναι γραμματικά, συντακτικά και μετρικά ορθές και δεν βρίσκονται σε αντίθεση με το νόημα του κειμένου. Τα νέα αποσπάσματα επιβεβαιώνουν την πίστη των παπυρολόγων ότι παρόμοιες γραφές είναι πολύ πιθανότερο να εμφανιστούν σε κείμενα που, με παλαιογραφικά και κωδικολογικά κριτήρια, ταυτίζονται με βιβλία γραμμένα από επαγγελματίες, και όχι από μαθητές ή ιδιώτες. Από τα κείμενα που εκδίδονται, τα αποσπάσματα από τον *Κύκλωπα* και τις *Τρωάδες* είναι τα πρώτα που εμφανίζονται· από την *Άλκηστη* ο πάπυρος περιέχει μόνο τους στίχους του *Άδραστου*, επομένως πρόκειται μάλλον για ιδιωτικό αντίγραφο για την αποστήθιση του ρόλου· το κείμενο από τη *Μήδεια* παραλείπει δύο στίχους (725-6) σε ένα ταραγμένο χωρίο· τρεις πάπυροι με κείμενο από την *Εκάβη* (4557-9) συμφωνούν μεταξύ τους στην παράλειψη τριών στίχων (756-9) σε ένα ιδιαίτερα προβληματικό χωρίο, όπου το κείμενό τους είναι καλύτερο από το βυζαντινό. Ορισμένοι από τους παπύρους αυτούς χρησιμοποιήθηκαν από τον J. Diggle στην πρόσφατη έκδοσή του, και όλοι παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον.

Στο δεύτερο μέρος ο D. Obbink συντονίζει την έκδοση 12 κειμένων από ισάριθμους κυλίνδρους (4569-80· τα 4569 και 4577 είναι αρκετά εκτενή) με τμήματα από τον 19ο λόγο του *Δημοσθένη* (*Περί τῆς παραπρεσβείας*), διπλασιάζοντας έτσι τον αριθμό των παπυρικών κειμένων

αυτού του λόγου, και τους οποίους έλαβε υπόψη του ο D. M. MacDowell στη νέα του έκδοση (πλήρης κατάλογος των παπύρων στις σσ. 64-5). Ιδιαίτερα σημαντικοί για τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου, οι πάπυροι περιέχουν αρκετές διαφορετικές γραφές που εμφανίζονται και στο χειρόγραφο A, σε αντιδιαστολή με άλλα χειρόγραφα, πράγμα που αποδεικνύει, αν μη τι άλλο, την αρχαιότητά τους. Και για τα κείμενα αυτά ισχύουν οι γενικές παρατηρήσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω για τους παπύρους του Ευριπίδη.

Στο τρίτο μέρος ο R. Stewart, ειδικός στο απόκρυφο είδος της πρόγνωσης με κλήρους, εκδίδει 8 φύλλα από έναν παπύρινο κώδικα του 5ου/6ου αι. μ.Χ. με τμήματα από το έργο του Ασράμψυχου (*Sortes Astrampsychi*). Ο πάπυρος όχι μόνο παρέχει σημαντικά νέα στοιχεία για τη χειρόγραφη παράδοση του έργου, αλλά και περιλαμβάνει πρόσθετες δεκάδες απαντήσεων, άγνωστων από άλλους παπύρους ή μεσαιωνικά χειρόγραφα. Οι δεκάδες αυτές αποτελούν προσθήκη στο αρχέτυπο κείμενο, μια και αποτελούν απαντήσεις σε ερωτήσεις που δεν περιλαμβάνονται στις πρώτες 103 δεκάδες.

Στο τέταρτο μέρος εκδίδονται 42 έγγραφα (4582-623) από τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή περίοδο. Δύο (4582-83) αφορούν μελισσοουργούς, άλλα δύο (4584, 4586) αφορούν επικρίσεις· τέσσερα (4587-90) αποτελούν εντολές μεταφοράς καταθέσεων σε σιτάρι για την πληρωμή φόρου. Ένας πάπυρος (4592), ήδη δημοσιευμένος αρκετές φορές, περιέχει μια επιστολή προς τους Αλεξανδρινούς από κάποιον αυτοκράτορα ή σφετεριστή του θρόνου, για το όνομα του οποίου οι απόψεις δίστανται (Σεβήρος Αλέξανδρος, Μαξιμίνος ο Θράκας, Βαβάλλαθος, Αβίδιος Κάσσιος, Πεσκέσιος Νίγερ;). Στα υπόλοιπα κείμενα περιλαμβάνονται μισθώσεις γης (4594-95) και μία διδασκαλική (4596, πρὸς μάθησιν γερδιακῆς τέχνης). Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, αν και σωζόμενη σε πολύ αποσπασματική μορφή, αποτελεί η διοικητική αλληλογραφία και οι αποδείξεις για είδη που παραδόθηκαν στο Πηλούσιο (4598-605) καθώς και κείμενα που σχετίζονται με την ανώνυμη (4606-13) τα οποία εκδίδει ο R. Coles. Από τη χριστιανική Αίγυπτο επισημαίνω κυρίως τα ιδιωτικά έγγραφα του Φλάβιου Στρατήγιου (του πρεσβύτερου) από το λεγόμενο «αρχείο του Απίωνα» (4615-16), μια κατάσταση πληρωμών από 15 εκκλησίες και ένα μοναστήρι, πιθανότατα προς τον τοπικό επίσκοπο (γνώσις έορτικῶν, 4617), άλλους τρεις καταλόγους εκκλησιῶν, μαρτυριῶν, ευκτηριῶν, μοναστηριῶν και ξενοδοχείων (4619-21), εντολές για παράδοση κρασιού (4621-22) και τεσσάρων παλιῶν αξόνων σε εκκλησίες και χήρες (4621-23), τα περισσότερα εκδομένα τον N. Gonis, τον άξιο διάδοχο του R. Coles.

Στο πέμπτο μέρος εκδίδονται 6 ιδιωτικές επιστολές από τον 1ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. (4624-29). Τα περισσότερα θέματα που απασχολούν τους συντάκτες τους είναι προσωπικά και οικονομικά.

Το έκτο μέρος περιλαμβάνει μόνο τους αριθμούς παπύρων με βραχεία

σχόλια στην *Ιλιάδα Β* που εκδόθηκαν από τον J. Spooner στα *Studi e Testi di Papirologia*, 1.

Το βιβλίο κλείνει με τα καθιερωμένα αναλυτικότερα ευρετήρια. Σημειώνω τις λέξεις που δεν περιλαμβάνονται στο *LSJ* ή στο *Revised Supplement*: κομίτισσα (4629), μητάτωρ (4628), μητριότης (4629). Σε παρουσιάσεις μου προηγούμενων τόμων είχα παραπονεθεί για την ποιότητα των πινάκων. Σ' αυτό τον τόμο δημοσιεύονται για πρώτη φορά έγχρωμες φωτογραφίες, από σαρωμένες εικόνες, που είναι πραγματικά υπέροχες. Σαρωμένες εικόνες όλων των κειμένων είναι ήδη διαθέσιμες στο διαδίκτυο (www.csad.ox.ac.uk/POxy/).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ

Traianos Gagos και Roger S. Bagnall (επιμ.), *Essays and Texts in Honor of J. David Thomas* [American Studies in Papyrology, 42], Oakville 2001, σελ. xiii+287, πίν. 24.

Ένας από τους κορυφαίους παπυρολόγους, ο ιδιαίτερα σεμνός βρετανός καθηγητής, στο Πανεπιστήμιο του Durham, J. David Thomas, ευτύχησε να γιορτάσει τα εβδομηκοστά του γενέθλια με έναν τόμο από 31 συμβολές γραμμένες από συναδέλφους, φίλους και μαθητές του. Εκτός από ένα πλήθος άρθρα και βιβλιοκρισίες, ο Thomas είναι γνωστός για δύο κυρίως έργα του, τη δίτομη έκδοση (με τον A. K. Bowman) των ξύλινων πινακίδων που ανακαλύφθηκαν στη Vindolanda της Μ. Βρετανίας, και την επίσης δίτομη μελέτη του για το αξίωμα του *έπιστρατήγου* στην πτολεμαϊκή και τη ρωμαϊκή Αίγυπτο. Στους άξιους μαθητές του συγκαταλέγεται και ο έλληνας συνεπιμελητής του τιμητικού τόμου.

Ύστερα από την εργογραφία του τιμώμενου παπυρολόγου (σσ. xiii-xxi), το βιβλίο διαιρείται σε δύο τμήματα, Μελέτες (σσ. 1-68) και Κείμενα (σσ. 69-262), και κλείνει με αναλυτικά Ευρετήρια (σσ. 265-287) και 24 πίνακες. Από τις μελέτες σημειώνω ιδιαίτερα το άρθρο του R. S. Bagnall «The Camp of Hibis», για την τοπογραφία των *κάστρων Ίβεως* (με παραπομπές σε φωτογραφίες του συγγραφέα διαθέσιμες στο διαδίκτυο), το σημείωμα του T. C. Skeat «Ἄρτον φαγεῖν: A Note on Mark iii. 20-21», μια τολμηρή και έξυπνη, αν και όχι ιδιαίτερα πειστική, απόπειρα ερμηνείας ενός προβληματικού ευαγγελικού χωρίου, τη μελέτη της E. Wipszycka «P. Coll. Youtie 77 = P. Col. VII 171 Revisited» για τη ζωή των μοναχών στα χωριά του Φαγιούμ στις αρχές του 4ου αι., και, τέλος, την εκτενέστατη και πολύ χρήσιμη μελέτη του K. A. Worp «Deliveries for συνήθεια in Byzantine Egypt» για τα είδη που αποτελούν επιπλέον εισφορές σε μισθώσεις γης λόγω (ή υπέρ) *συνηθείας*.

Τα κείμενα που εκδίδονται στο δεύτερο μέρος του βιβλίου είναι ιδιαίτερα άνισα. Οπωσδήποτε το πιο σημαντικό είναι το, πολύ αποσπασμα-

τικά σωζόμενο, τμήμα από ένα εγχειρίδιο ρητορικής που προέρχεται από έναν κώδικα με ύψος μεγαλύτερο από 27 εκ. και με τουλάχιστο 58 αράδες σε κάθε στήλη. Ο P. J. Parsons, «Rhetorical Handbook», προσφέρει εξαντλητικό σχολιασμό στο σύντομο αυτό κείμενο, που αναφέρει τις τέσσερις στάσεις του Ερμαγόρα και κάνει λόγο για τόπους και γένη. Ο D. Rathbone, «PSI XI 1183: Record of a Roman Census Declaration of A.D. 47/8», επανεκδίδει και σχολιάζει ένα λατινικό κείμενο που θεωρεί επικυρωμένο αντίγραφο της απογραφής του βετεράνου Λουκίου Πομπηίου Νίγερα, γνωστού και από άλλα έγγραφα, κατά τη διάρκεια της απογραφής όλων των Ρωμαίων πολιτών που διενεργήθηκε με εντολή του Κλαύδιου το 47/8. Με στρατιωτικά θέματα σχετίζονται και τα άρθρα του J. R. Rea «Official Receipt for *kalandarika* and Another Payment», των R. A. Coles και R. S. O. Tomlin «296 Drachmas for Each Soldier», και της H. Cuvigny «Claudius Lucilianus, préfet d'Aile et de Bérénice». Ο L. Koenen, «A Deed of Exchange from Aphrodito» συνενώνει δύο παπύρους, έναν του Λονδίνου και έναν της Κολωνίας, και εκδίδει μian ενδιαφέρουσα αντικαταλλαγή, συμφωνία για ανταλλαγή περιουσιακών στοιχείων· τα περισσότερα πρόσωπα που αναφέρονται ανήκουν στην οικογένεια του γνωστού γαιοκτήμονα και στιχοπλόκου Διόσκορου, για το εκτενές αρχείο και το ποιητικό έργο του οποίου διαθέτουμε τώρα δύο λαμπρές μονογραφίες, της L. S. B. MacCoul, *Dioscorus of Aphrodito, His Work and his World*, Berkeley 1988, και του J.-L. Fournet, *Hellénisme dans l'Égypte du VIe siècle*, Κάιρο 1999. Με ενδιαφέροντα και δύσκολα θέματα χρονολογίας ασχολείται επιτυχημένα το άρθρο του N. Gonis «Some Egyptian Datings from the Reign of Phocas».

Κλείνω τη σύντομη αυτή παρουσίαση με τα πιο εντυπωσιακά ιδιωτικά κείμενα της συλλογής, δύο επιστολές γραμμένες σε όστρακα στα τέλη του πρώτου αιώνα, τις οποίες εκδίδει ο A. Bülow-Jacobsen. Τα όστρακα βρέθηκαν στο praesidium των Διδύμων, στην Ανατολική Όαση, το 1999 κατά τη διάρκεια ανασκαφών από την H. Cuvigny, τη σύζυγο του εκδότη. Με την πρώτη επιστολή ο Νομέριος (sic, αντί Νουμέριος) ζητά από τον φίλο του Λογγεΐνο να καταθέσει τη μαρτυρία του σε μια διένεξη που έχει ο Νομέριος για 60 δραχμές που ισχυρίζεται ότι δάνεισε πάνω στο πιστό σε κάποιον Κοδράτο. Την επιστολή αυτή την παρέδωσε στον Λογγεΐνο ένας ζμαραγτάριος (= σμαραγδάριος, σμαραγδοτεχνίτης), και μια πρώτη απάντηση στάλθηκε με κάποιους οδηγούς καμηλών. Το δεύτερο όστρακο περιέχει μια δεύτερη απάντηση, και το γεγονός ότι τα δύο όστρακα βρέθηκαν μαζί στους Διδύμους σημαίνει ότι αυτή η απάντηση ποτέ δεν στάλθηκε. Ο Λονγίνος (έτσι γράφει ο ίδιος το όνομά του) δεν έχει καμία αντίρρηση να καταθέσει για τον φίλο του· το μόνο πρόβλημά του είναι ότι δεν θυμάται αν το δάνειο έγινε την ημέρα που τα πίνανε ή την ημέρα που μετρούσανε γουρούνια· αν συνέβη προτού φέρει ο Νομέριος τη γυναίκα του στο χωριό του Λονγίνου, ή όσο καιρό έμεινε εκεί η

γυναίκα του, ή αφού αυτή είχε φύγει. Γράφον, τονίζει, ίνα οι λόγοι συνφωνήσωσιν, μὴ σὺ εἴπῃς ὅτι ἐν ἐκίνῳ τῷ χρόνῳ ἔλαβες καὶ ἐγὼ ἄλλῳ. Πρόκειται για μοναδική περίπτωση κατά την οποία διασώθηκε ένα ζευγάρι επιστολών, και το περιεχόμενό τους, παρά τα προβλήματα που παραμένουν εξαιτίας της κακής κατάστασης του υλικού, είναι από τα πιο πρωτότυπα και γλαφυρά.

Όπως θα αντιλήφθηκε ο αναγνώστης, τα κείμενα που εκδίδονται στον τιμητικό αυτό τόμο δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικά, και, φυσικά, το βιβλίο απευθύνεται μόνο στους ειδικούς. Ενότητα θέματος δεν ήταν δυνατό να υπάρξει, ούτε επιδιώχθηκε, και το αποτέλεσμα ίσως δεν είναι ό,τι καλύτερο άξιζε ο καθηγητής Thomas. Όλες οι μελέτες όμως συμβάλλουν στη διασάφηση διάφορων, έστω και ελάσσονων, θεμάτων, και όλες οι εκδόσεις των κειμένων είναι ιδιαίτερα προσεγμένες. Οι περισσότερες φωτογραφίες είναι ικανοποιητικές, και οι εκδότες φρόντισαν να απαλλάξουν το κείμενο από τυπογραφικά σφάλματα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Μ. ΠΑΡΑΣΟΓΛΟΥ

I. N. Καζάζης, *Λυρική ποίηση. Ο αρχαϊκός λυρισμός ως μουσική παιδεία*, τ. Α': Εισαγωγή, Ανθολόγιο & Δοκίμιο, Επίμετρο, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2000, σελ. 254.

Η έλλειψη κατάλληλων διδακτικών εγχειριδίων, που να μπορούν να χρησιμεύσουν ως βάση της πανεπιστημιακής διδασκαλίας, ταλαιπωρεί συχνά διδάσκοντες και φοιτητές της κλασικής φιλολογίας στον τόπο μας. Με το βιβλίο αυτό, ο καθηγητής I. N. Καζάζης προσφέρει ένα χρήσιμο διδακτικό βοήθημα για την αρχαϊκή λυρική ποίηση, σχεδιασμένο για τις ανάγκες ενός εξαμηνιαίου πανεπιστημιακού μαθήματος. Ο Καζάζης δεν ακολουθεί το παράδειγμα των D. Gerber και D. A. Campbell, οι οποίοι στα ανάλογα διδακτικών σκοπών ανθολογία τους¹ συνοδεύουν τα ποιήματα με σύντομο κατά στίχο φιλολογικό υπόμνημα: στόχος του, όπως σημειώνει, είναι να διαμορφώσει ένα ενιαίο δοκιμακό πλαίσιο, όπου θα ενταχθούν και θα ερμηνευθούν τα κείμενα. Έτσι, κάθε κεφ. παίρνει τη μορφή δοκιμίου αφιερωμένου σε έναν ποιητή, παραθέτει και ερμηνεύει χαρακτηριστικά αποσπάσματά του και προσπαθεί να επισημάνει τα κύρια γνωρίσματα της τέχνης του. Ο Καζάζης δίνει έμφαση στην ανάλυση της θεματολογίας των ποιητών και στις φιλοσοφικές ιδέες τους, και δεν εισέρχεται σε αυστηρά φιλολογικές λεπτομέρειες: δεν συζητά προβλήματα κριτικής του κειμένου και δύσκολα συντακτικά ή νοηματικά σημεία,

1. D. E. Gerber, *Euterpe. An Anthology of Early Greek Lyric, Elegiac and Iambic Poetry*, Amsterdam 1970· D. A. Campbell, *Greek Lyric Poetry. A Selection of Early Greek Lyric, Elegiac and Iambic Poetry*, London 1967.

δεν παραθέτει γλωσσολογικές πληροφορίες ή παράλληλα χωρία. Συχνά όμως προβαίνει σε υφολογικές παρατηρήσεις, π.χ. για τη λειτουργία των σχημάτων λόγου και των κοσμητικών επιθέτων ή τη διαπλοκή των συντακτικών μελών του ποιήματος. Και στις καλύτερες περιπτώσεις προσφέρει μια πολύ διεισδυτική εκ του σύνεγγυς ανάγνωση (close reading), που αναλύει με οξυδέρκεια και ευαισθησία το ύφος και την τεχνική του ποιήματος και αποκαλύπτει την ποιητική σημασία που βρίσκεται κωδικοποιημένη στη γλωσσική κατασκευή του (πρβ. σσ. 103-106 για το απόσπ. 111 P [42 L-P] του Αλκαίου, σσ. 123-125 για το απόσπ. 267 P του Ιβύκου). Τα αποσπάσματα συνοδεύονται από μεταφράσεις, συνήθως του ίδιου του συγγραφέα, κάποτε όμως κορφολογημένες από τον πολυποίκιλο λειμώνα της νεοελληνικής μεταφραστικής γραμματείας. Οι πρώτες, κατά κανόνα σε πεζό λόγο, χωρίς ποιητικές αξιώσεις, αποσκοπούν κυρίως να βοηθήσουν τον αναγνώστη να προσεγγίσει το πρωτότυπο: έτσι αναπληρώνεται ως ένα βαθμό η απουσία της γλωσσικής βοήθειας που θα παρείχε ο παραδοσιακός κατά στίχο σχολιασμός. Χρωστάμε χάρη στον συγγρ. που μας θύμισε τα κομψά στιχουργήματα του Σίμου Μενάρδου. Δυστυχώς, δεν ισχύει το ίδιο για τις πινδαρικές μεταφράσεις του Παναγή Λεκατσά, όπου η άσχημη γλώσσα – εξωφρενικό μείγμα μαλλιαρισμού και μπαρόκ – προξενεί θυμηδία στον σημερινό αναγνώστη.

Στην Εισαγωγή (σσ. 9-28), ο Καζάζης ασχολείται κυρίως με γραμματολογικά και ειδολογικά ζητήματα (ορισμός, είδη και μορφικά γνωρίσματα της λυρικής ποίησης, πηγές και σχέση με το έπος), ενώ για τη σχέση του λυρισμού με την ιστορική εποχή και την κοινωνία που τον γέννησε περιορίζεται να παραθέσει περικοπές των Ν. Κονομή και Ed. Fraenkel. Μια εκτενής παρέκβαση στο κεφ. για τη Σαπφώ (σσ. 82-91) συμπληρώνει την εισαγωγή, με εύστοχες παρατηρήσεις για τις συνθήκες παραγωγής και διάδοσης της λυρικής ποίησης και τον κατά βάση προφορικό και δημόσιο χαρακτήρα της. Η παρέκβαση αυτή θα έπρεπε να αποτελεί τμήμα της Εισαγωγής, καθώς παρέχει γενικές πληροφορίες σημαντικές για την ερμηνεία του αρχαϊκού λυρισμού, που είναι απαραίτητο να τονισθούν από την αρχή. Στο σημείο όπου βρίσκεται διακόπτει αδικαιολόγητα τον ειρμό του κεφ. για τη Σαπφώ. Θα άξιζε να αφιερωθεί περισσότερο χώρος στην εξέταση του συμποσίου, βασικού περιβάλλοντος για την εκτέλεση και διάδοση της λυρικής ποίησης, τουλάχιστον ως το τέλος της κλασικής εποχής. Λίγα σχετικά διαβάζουμε στην περικοπή από τον Fraenkel (σσ. 21 κ.ε.), αλλά ο Καζάζης επανειλημμένα χάνει την ευκαιρία να μιλήσει για τον τόσο σημαντικό αυτόν θεσμό και την λειτουργία της ποίησης στο πλαίσιο του: το κεφ. για τον Θέογνι επικεντρώνεται στο πολιτικό περιεχόμενο της συλλογής και δεν μνημονεύει καθόλου τα συμποτικά κομμάτια της, η αναφορά στα αττικά σκόλια είναι πολύ σύντομη (σσ. 181-182) και τα συμποτικά μέλη του Αλκαίου ανθολογούνται χωρίς ιδιαίτερο σχολιασμό (σσ. 99-101).

Στον διδακτικό σκοπό του εγχειριδίου οφείλονται χωρίς αμφιβολία κάποιες σχηματοποιήσεις της Εισαγωγής, οι οποίες όμως γίνονται κάποτε υπερβολικά συμβατικές και απλουστευτικές, όπως π.χ. στη σύγκριση έπους και λυρικής ποίησης, όπου ο συγγρ. παρουσιάζει σχηματικά τις σχέσεις των δύο ειδών ως σειρά αντιθέσεων. Αυτό ισχύει για κάποια μορφικά χαρακτηριστικά (έπος μακρό – λυρικό ποίημα βραχύ, έπος απαγγελλόμενο – λυρικό ποίημα αδόμενο), όχι όμως πάντα για ζητήματα τεχνικής ή περιεχομένου. Δεν είναι αλήθεια ότι η λυρική ποίηση αποφεύγει τον μύθο ή κάνει μόνον περιορισμένη και παραδειγματική χρήση του. Σε ορισμένα είδη χορικής ποίησης (π.χ. στους διθυράμβους του Βακχυλίδη και στις συνθέσεις του Στησιχόρου) ο μύθος είναι το κύριο θέμα. Σε άλλες περιπτώσεις, π.χ. στους επινίκους του Πινδάρου, ο μύθος είναι ένα από τα βασικά συστατικά του ποιήματος: ο ποιητής τον αντιπαραθέτει προς τη σύγχρονη του πραγματικότητα, και το ποιητικό νόημα προκύπτει από την αλληλεπίδραση των δύο αυτών συστατικών, από τον διάλογο μεταξύ μύθου και συγκεκριμένης περίπτωσης. Τέτοια χρήση του μυθικού υλικού είναι παραπλανητικό να την ονομάζουμε «περιορισμένη και παραδειγματική». Και άλλα λυρικά είδη κάνουν ενίοτε εκτεταμένη χρήση του μύθου (πρβ. Σαπφώ 44 L-P, Αλκίαιος 42 L-P, Μίμνερος 12 W, Σιμωνίδης 371 P). Η ειδοποιός διαφορά έπους και λυρικής ποίησης έγκειται όχι στη χρήση ή μη του μύθου αλλά στον τρόπο χρήσης του: ο λυρικός ποιητής προσφέρει μια διαφορετική οπτική γωνία, μια προσωπική ματιά στο παραδοσιακό μυθικό υλικό. Εξίσου ατυχής είναι ο ισχυρισμός ότι στη λυρική ποίηση, αντίθετα με το έπος, δεν υπάρχουν «ούτε υψηλοί χαρακτήρες, ούτε υψηλοί στόχοι, ούτε υψηλές αξίες» (σ. 14). Τι είναι τότε η πολιτική συνείδηση ενός Σόλωνα, η αριστοκρατική υπερηφάνεια ενός Θεόγνι; Ο Πίνδαρος εγκωμιάζει τους νικηφόρους αθλητές όπως ο Όμηρος τους ανδρείους πολεμιστές του. Και τα εγκώμια του Σιμωνίδη για τους νεκρούς των Περσικών πολέμων εκφράζουν τις αξίες μιας νέας εποχής, όπου ο επικός ηρωισμός έχει γίνει καθημερινή πραγματικότητα. Στο θέμα της γλώσσας το αντιθετικό σχήμα καταρρέει ολοκληρωτικά. Η αντίθεση «επικό ύφος υψηλό – λυρικό ύφος απλό και λιτό» θα ήταν τόσο ολοφάνερα απλουστευτική, που ο ίδιος ο συγγρ. αναγκάζεται να ανασκευάσει το αντιθετικό του σχήμα και να γράψει: «γλώσσα και ύφος [της λυρικής ποίησης] απλά, ευθέα και λιτά αρχικά (Αρχίλοχος), προοδευτικά όμως γίνονται περιπλοκότερα έως το μπαρόκ (ενός Ιβύκου)» (σ. 14). Ακόμη κι έτσι, η αναφορά στο «απλό και λιτό» ύφος του Αρχιλόχου απλουστεύει τα δεδομένα: στην πραγματικότητα τα ελεγειακά ποιήματα του Αρχιλόχου παρουσιάζουν εμφανείς συγγένειες με τη γλώσσα και το λεξιλόγιο του έπους². Το πρόβλημα τελικά με τέτοιες σχηματοποιήσεις είναι ότι ο όρος «λυρική ποίη-

2. Πρβ. D. L. Page, «Archilochus and the Oral Tradition», *Entretiens de la Fondation Hardt* 10 (1963) 126 κ.ε.

ση» καλύπτει μια μεγάλη ποικιλία ειδών, ποιητών και τεχνοτροπιών (δύσκολα φανταζόμαστε δυο ποιητές πιο διαφορετικούς απ' ό,τι π.χ. ο Αρχίλοχος και ο Πίνδαρος ή ο Τυρταίος και ο Ανακρέων). Μια τέτοια ποιητική πολυμορφία ύφους, τεχνικής και ιδεών δεν προσφέρεται για αφαιρέσεις και γενικεύσεις. Η πραγματικότητα είναι πιο περίπλοκη από τα σχήματα των γραμματικών.

Πάντως, η ερμηνευτική προσέγγιση του Καζάζη, με το ενιαίο δοκιμακό πλαίσιο και την ευρύτερη οπτική της, επιτρέπει να επισημανθούν γενικότερες τάσεις και ρεύματα στη λογοτεχνική ιστορία και να ανιχνευθούν εκλεκτικές συγγένειες μεταξύ ποιητών και ειδών. Ο συγγρ. τοποθετεί κάθε ποιητή μέσα στην ιστορική προοπτική της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και φωτίζει την αμφίδρομη σχέση του με το παρελθόν και το μέλλον: ανιχνεύει τόσο τις πηγές του όσο και τις επιδράσεις του στους κατοπινούς ποιητές, την προσφορά του στην ιστορία της ελληνικής ποίησης. Η φιλοσοφία του Σόλωνα για τη νομοτέλεια της Θείας Δίκης θα αποτελέσει αργότερα την ιδεολογική βάση της τραγωδίας. Ο Μίμνερμος, δεξιότηνης της μελαγχολίας, προβάλλει ως πρόδρομος των Αλεξανδρινών. Ο Στησίχορος συνθέτει πρώτος σε μεγάλη κλίμακα αφηγηματικά χορικά άσματα, και έτσι ασκεί μεγάλη επίδραση σε ποιητές όπως ο Πίνδαρος και ο Βαχχυλίδης. Ο Σιμωνίδης πρώτος έδωσε πραγματική λογοτεχνική υπόσταση σε πολλά λυρικά είδη, όπως ο θρήνος, ο επίνικος, ο διθύραμβος. Η έντονη δραματικότητα σε κάποιες συνθέσεις του Σιμωνίδα και του Βαχχυλίδη προαναγγέλλει την τραγωδία, σε μια εποχή, άλλωστε, όπου τα πρώτα δείγματα πραγματικού δράματος έχουν ήδη κάνει την εμφάνισή τους στο Διονυσιακό Θέατρο. Η λυρική μούσα συχνά συμπορεύεται με τη φιλοσοφική σκέψη: ο Σόλων βαδίζει παράλληλα με τον Αναξίμανδρο και τον Αναξίμενη, ο στοχαστικός Σιμωνίδης συγγενεύει με τον ελληνικό διαφωτισμό.

Ο συγγρ. διακρίνει δύο περιόδους του αρχαϊκού λυρισμού, πρώιμη και ώριμη, με σημείο τομής τα μέσα του βου π.Χ. αι. Στο ξεκίνημά της η λυρική ποίηση εμφανίζεται ως πρωτοποριακή και επαναστατική μορφή τέχνης, ως αντίδραση στην καθιερωμένη, παραδοσιακή ποίηση του έπους, τόσο σε επίπεδο αξιών όσο και σε επίπεδο μορφών και ποιητικής. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, και με την αίγλη που αποκτά χάρη στην καλλιέργειά της από μια σειρά λαμπρών εκπροσώπων, η λυρική ποίηση καταλήγει να γίνει και η ίδια μια καθιερωμένη, κατεστημένη μορφή τέχνης. Όπως το έπος παλαιότερα, έτσι τώρα η λυρική ποίηση γίνεται η επίσημη ποιητική έκφραση των νέων κοινωνιών και της νέας εξουσίας. Οι ισχυροί της εποχής, τύραννοι σαν τον Πολυκράτη, τον Ίππαρχο, τον Ιέρωνα, δυνάστες όπως οι Αλευάδες και οι Σκοπάδες της Θεσσαλίας, γίνονται μαϊκήνες της λυρικής τέχνης και τη χρησιμοποιούν για να προσδώσουν κύρος και αίγλη στην εξουσία τους: συντηρούν στην αυλή τους ποιητές σαν τον Ίβυκο, τον Ανακρέοντα, τον Σιμωνίδα, και οργανώνουν πολυδάπανες

εκδηλώσεις με εκτελέσεις χορικών ασμάτων από πολυπρόσωπους χορούς. Το επίσημο status της λυρικής ποίησης αντικατοπτρίζεται στη μορφή της: η χορική ποίηση ρέπει προς μεγάλες μνημειακές συνθέσεις· ποιητές σαν τον Ίβυκο δημιουργούν ένα περίπλοκο, σχεδόν «μπαρόκ» ύφος· ενώ ο Ανακρέων, με την παιγνιώδη μεταλυρική ειρωνεία του, που προαναγγέλλει την αυτοσυνειδησία της αλεξανδρινής μούσας, οδηγεί τη λυρική έκφραση στα όριά της. Έτσι, η αρχαϊκή λυρική ποίηση μας προσφέρει το πρώτο παράδειγμα ενός φαινομένου που θα επαναληφθεί πολλές φορές στην ευρωπαϊκή λογοτεχνική ιστορία: μια μορφή τέχνης που ξεκίνησε ως επανάσταση ενάντια στην καθεστηκυία λογοτεχνική τάξη γίνεται με τη σειρά της επίσημη έκφραση μιας νέας εποχής. Με την πάροδο του χρόνου κάθε πρωτοπορία εισέρχεται στον κανόνα των κλασικών.

Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της επαναστατικής περιόδου του λυρισμού είναι ο Αρχιλόχος. Βασικό γνώρισμα της ποίησής του, κατά τον Καζάζη, είναι η αντίδραση προς την επική παράδοση, σε επίπεδο τόσο αξιών όσο και ποιητικής. Όμως η ποίηση του Αρχιλόχου δεν εξαντλείται στην αντιπαράθεση προς το έπος. Η εμμονή του Καζάζη στην τελευταία τον κάνει να παραγνωρίζει άλλες πλευρές αυτού του εκπληκτικά δυναμικού και πρωτότυπου ποιητή. Η κριτική του Αρχιλόχου δεν στρέφεται μόνον προς την επική ιδεολογία αλλά και προς τη σύγχρονή του κοινωνία, όπως στο απόσπ. 19 W (*οὔ μοι τὰ Γύγεω*), όπου ο ποιητής αποκηρύσσει τους μάταιους πόθους των συγκαιρινών του για πλούτο και εξουσία. Παρόμοια, στο απόσπ. 133 W (*οὐ τις αἰδοῖος μετ' ἀστῶν*) ίσως πρέπει να διακρίνουμε όχι τόσο «ευθεία και ασυγκάλυπτη αντίθεση» προς το ηρωικό ιδεώδες της υστεροφημίας όσο τον σαρκασμό του ποιητή για τους συγχρόνους του που, παραδομένοι ολόψυχα στο έργο της καθημερινής κολακείας (στ. 2 *χάριν [...] τοῦ ζοοῦ διώκομεν*), αδιαφορούν για στιδῆποτε υπερβαίνει το περιορισμένο πλαίσιο του παρόντος. Με ανάλογο πικρό σαρκασμό μιλά στην *Ιλιάδα* ο απογοητευμένος Αχιλλέας (I 319-320 *ἐν δὲ ἰῆ τιμῆ ἡμὲν κακὸς ἡδὲ καὶ ἐσθλός· κἀθταν' ὁμῶς ὃ τ' ἀεργὸς ἀνὴρ ὃ τε πολλὰ ἐοργῶς*)³. Αυτή η πλευρά του ψογερού Αρχιλόχου, του σατιρικού και επικριτή των συγκαιρινών του, διαβόητη στην αρχαιότητα (πρβ. Πίνδ., *Πυθ.* 2.55, *Κριτίας*, απόσπ. 44 D-K, *Οράτ.*, *Ἐπ.* I.19.25), παραμελείται εδώ. Ο συγγρ. δεν αναφέρεται καθόλου στα ποιήματα για τη Νεοβούλη και τον Λυκάμβη, που η αρχαία κριτική θεωρούσε χαρακτηρι-

3. Ακόμη και η σχέση του Αρχιλόχου με το έπος είναι πιο περίπλοκη από μια απλή αντίδραση ή αντιπαράθεση. Κάποιες φορές οι θέσεις του Αρχιλόχου που φαίνεται να υπονομεύουν τα ηρωικά ιδεώδη έχουν ήδη διατυπωθεί από ήρωες του έπους, όπως στο 133 W. Ομοίως οι στίχοι για το εφημέρο της ύπαρξης (130-132 W) μεταπλάθουν τα λόγια του Οδυσσέα στο σ 130-137, όπως αναγνωρίζει και ο Καζάζης. Με άλλα λόγια, η υπονόμηση των επικών αξιών είναι δυνατή ακόμη και μέσα στο ίδιο το έπος. Ενώ όμως στο πλαίσιο του έπους τέτοιες ιδέες εμφανίζονται μόνον παροδικά και περιστασιακά, ο Αρχιλόχος τις καθιστά κεντρικό θέμα των ποιημάτων του.

στικά για το βίαιο σατιρικό μένος του Αρχιλόχου, και έτσι χάνει την ευκαιρία να ανθολογήσει την περίφημη Επωδό της Κολωνίας (196α W): πολύ κρίμα, διότι το ποίημα αυτό είναι το εκτενέστερο που μας έχει σωθεί από τον Αρχίλοχο και αποκαλύπτει καλύτερα από κάθε άλλο την ακραία του τόλμη και την ποιητική του δεξιοτεχνία. Εξίσου παραμελούνται τα ερωτικά αποσπάσματα (π.χ. 191, 193 W), όπου η ομηρική φρασσεολογία χρησιμοποιείται με εκπληκτική πρωτοτυπία για να εκφράσει ένα πάθος πρωτάκουστο στην ως τότε ποίηση, το οποίο προαναγγέλλει τις ερωτικές φλόγες της Σαπφώς.

Γενικότερα, το βιβλίο δίνει περιορισμένη και ελλιπή εικόνα για τον Ίαμβο. Με εξαίρεση την Επωδό του Στρασβούργου (79α D), η καθαρά ιαμβική δημιουργία του Αρχιλόχου σε μεγάλο βαθμό παραμελείται. Ο Ιππώναξ δεν εξετάζεται καθόλου. Και για τον Σημωνίδη το βάρος πέφτει στα γνωμικά ποιήματα, ενώ από τον Ίαμβο κατά Γυναικών ανθολογούνται μόνον λίγοι στίχοι. Έτσι, μένει στη σκιά ένα σημαντικό κομμάτι του αρχαϊκού λυρισμού, με γόνιμη επίδραση στην κατοπινή λογοτεχνία (πρβ. την παλαιά αττική κωμωδία ή τις αναβιώσεις του Ίαμβου από τον Καλλίμαχο και τον Οράτιο)⁴. Ωστόσο, το παρόν ανθολόγιο αποτελεί τον πρώτο τόμο μιας σειράς που υπόσχεται να συνεχισθεί: στους επόμενους τόμους ενδέχεται να καλυφθούν τέτοιες ελλείψεις (πρβ. και όσα επισημάναμε παραπάνω για το συμπόσιο).

Στον πρόλογο της ανθολογίας του ο D. A. Campbell εξέφραζε την ελπίδα ότι «students will approach these poems in a critical spirit, prepared not to lump them together as a small package of the glory that was Greece, but to evaluate them separately»⁵. Ο συγγρ. αντιμετωπίζει τις πατριωτικές ελεγείες του Καλλίνου και του Τυρταίου με το απαιτούμενο κριτικό πνεύμα: δεν διστάζει να επισημάνει ότι μοιάζουν με «απλά ιχνογραφήματα» ή με «εκτέλεση στρατιωτικής μπάντας»: ότι αποτελούνται από μια σειρά τυπικών μοτίβων ή τόπων που αραδιάζονται παρατακτικά και μάλλον άτεχνα: ότι τους λείπει κάθε πρωτοτυπία και κάθε ιδεολογικό βάθος (σσ. 58-60). Τους λείπει ακόμη, θα πρόσθετα, η ρεαλιστική πνοή που ζωντανεύει, π.χ., τα πολεμικά ποιήματα του Αρχιλόχου: εκεί ακούμε τη φωνή ενός α-

4. Στη σύντομη αναφορά του συγγρ. στις λατρευτικές καταβολές του Ίαμβου (σ. 15, πρβ. σσ. 221 κ.ε.) ως προστεθεί και τούτο: η αισχρολογία στις λατρείες της γονιμότητας έχει χαρακτήρα όχι μόνον αποτροπαικό αλλά και εορταστικό ή λυτρωτικό-απελευθερωτικό. Η γιορτή της γονιμότητας προσφέρει ένα τελετουργικό πλαίσιο όπου μπορούν να ειπωθούν και να γίνουν πράγματα που απαγορεύει αυστηρά η ευπρέπεια στις άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις. Η εορταστική αισχρολογία γίνεται έτσι διάυλος για την εκτόνωση απωθημένων ορμών και καταπιεσμένων αισθημάτων, προσφέροντας προσωρινή ανακούφιση και απελευθέρωση από τους περιοριστικούς κανόνες της συνήθους κοινωνικής συναναστροφής. Ο Ίαμβος, όπως αργότερα η αττική κωμωδία, προσφέρει ένα λογοτεχνικό πλαίσιο για την ίδια λειτουργία.

5. D. A. Campbell, ό.π. (σημ. 1), σ. x.

ληθινού στρατιώτη με πραγματικά συναισθήματα, που ξέρει καλά τη σκληρότητα και τους κινδύνους της μάχης και μας μεταδίδει την εμπειρία του με μιαν αμεσότητα που κόβει την ανάσα. Ενώ ο ιδεώδης στρατιώτης που οραματίζονται ο Καλλίνος και ο Τυρταίος είναι στην ουσία ένα ιδεώδες πολεμικό ανδρείκελο, ένα τέλειο ρομπότ στην υπηρεσία της πατρίδας, που ξέρει μόνο να σκοτώνει εχθρούς μέχρι να σκοτωθεί και το ίδιο.

Το κεφ. για τη Σαπφώ ξεκινά με μια περικοπή όπου η Σαπφώ περιγράφεται γλαφυρά ως διευθύντρια ενός οικοτροφείου για νεαρές κοπέλες της αριστοκρατίας, που προετοιμάζονταν να γίνουν ελκυστικές και καλλιεργημένες σύζυγοι. Δικαιολογημένα ο συγγρ. αντιμετωπίζει με κάποια ειρωνεία αυτήν τη ρομαντική και ιδεαλιστική φαντασία που αναπτύχθηκε τον 19ο αι. από τους Welcker και Wilamowitz. Το τελειωτικό χτύπημα εναντίον της το κατέφερε πρόσφατα ο H. N. Parker⁶: η θεωρία βασίζεται μόνον σε λίγους αμφίβολους ισχυρισμούς μεταγενέστερων πηγών, που δεν είχαν καμία πραγματική γνώση των κοινωνικών συνθηκών της αρχαϊκής Λέσβου. Στα ίδια τα ποιήματα της Σαπφώς τίποτε δεν δείχνει ότι η ποιήτρια δίδασκε, ούτε ότι οι γυναίκες στις οποίες αναφέρεται ήταν μαθήτριές της ή έστω νεότερές της. Η Σαπφώ τις αποκαλεί απλώς «εταίραι» (συντρόφισσες, φίλες). Ο κύκλος της δεν ήταν ούτε λατρευτικός θίασος ούτε οικοτροφείο μουσικής και συζυγικής αγωγής, αλλά κάτι σαν γυναικείο αντίστοιχο της ανδρικής «εταιρείας» όπου συμμετείχε ο Αλκαίος: ένας κύκλος γυναικών της αριστοκρατίας με στενούς φιλικούς δεσμούς και κοινές κοινωνικές εμπειρίες. Η Σαπφώ εμπνέεται από τη ζωή και τις εμπειρίες αυτού του κύκλου, μιλά για τη φιλία και τον έρωτα μεταξύ των μελών του, ψέγει τους εχθρούς και εγκωμιάζει τις φίλες της, συνθέτει τραγούδια για τις γιορτές και τα συμπόσιά τους. Ως ποιήτρια, που χάριζε φωνή στις κοινές εμπειρίες των φιλενάδων της, η Σαπφώ μπορεί να κατείχε ξεχωριστή θέση στον κύκλο της: τίποτε όμως δεν δείχνει ότι ήταν η αρχηγός του κύκλου ούτε η πρεσβυτέρα των μελών του.

Το φημισμένο απόσπ. 199 P (31 L-P: φαίνεται μοι κήνος) ο συγγρ., ακολουθώντας τον Wilamowitz, το θεωρεί επιθαλάμιο γραμμένο για τον γάμο μιας από τις κοπέλες του κύκλου της Σαπφώς. Η ερμηνεία όμως αυτή είναι εξαιρετικά αμφίβολη (πρβ. την εμπερίστατη κριτική του Denys Page⁷). Κανένα από τα επηρεήματα του συγγρ. δεν έχει αποδεικτική ισχύ. Δεν είναι αλήθεια ότι «η άμεση σύγκριση θνητού με θεό απαντά μόνον σε γαμήλια ποιήματα» (πρβ. τα τυπικά επίθετα «ισόθεος» και «θεοείκελος» στον Όμηρο, επίσης Page, ό.π. [σημ. 7], σ. 21). Η λέξη «άνηρ» στη Σαπφώ δεν σημαίνει μόνον τον σύζυγο (πρβ. απόσπ. 44.32, 105(c).1, 111.3, και 111.6 L-P, επίσης Αλκαίος, 72.7-8, 141.3 L-P): απεναντίας, ο συνήθης όρος για τον γαμπρό στα επιθαλάμια της Σαπφώς, «γάμβρος» (πρβ.

6. H. N. Parker, «Sappho Schoolmistress», στο E. Greene (ed.), *Re-reading Sappho. Reception and Transmission*, Berkeley - Los Angeles - London 1996, σσ. 146-183.

7. D. L. Page, *Sappho and Alcaeus*, Oxford 1955, σσ. 19-33.

απόσπ. 111.5, 112.1, 113, 115, 141.9 L-P) δεν χρησιμοποιείται σε αυτό το ποίημα. Τέλος, γνωρίζουμε πολύ λίγα για την κοινωνία της αρχαϊκής Λέσβου για να ισχυρισθούμε με βεβαιότητα πως «τα ήθη της εποχής [...] συγχωρούσαν να κάθεται δημοσίως μια νέα πλάι σ' έναν νέο [...] μόνον στην περίπτωση της γαμήλιας τελετής» (σσ. 80-81). Εξάλλου, το ποίημα αυτό είναι πολύ διαφορετικό από τα γνωστά σαπφικά επιθαλάμια, που κατά κανόνα εγκωμιάζουν άμεσα και απερίφραστα τη νύφη ή τον γαμπρό (π.χ. 105(a), 106, 111, 112, 115 L-P). Στην πραγματικότητα, είναι καταφανώς ακατάλληλο για γαμήλια χρήση: ποια εντύπωση θα προκαλούσε αν κατά τη διάρκεια της τελετής, ενώ όλοι θα περίμεναν εγκώμια και ευχές για το ζεύγος, η Σαπφώ άρχιζε ξαφνικά να ομολογεί τον ερωτικό πόθο της για τη νύφη και τα δυσάρεστα σωματικά συμπτώματα που της προξενεί η συγκεκριμένη περίπτωση; Πώς θα αντιδρούσαν ο γαμπρός, οι γονείς και οι συγγενείς της νύφης; Θα ήταν πραγματικά σκανδαλώδες.

Ωστόσο, ο Καζάζης προβαίνει σε μια πολύ σημαντική παρατήρηση για το ποίημα: η Σαπφώ περιγράφει τι της συμβαίνει με εντελώς «αντικειμενικό» τρόπο, απαριθμώντας μια σειρά εξωτερικών σωματικών συμπτωμάτων. Για τα ενδόμυχα συναισθήματά της η ποιήτρια δεν αποκαλύπτει τίποτε. Σε αυτό το χαρακτηριστικό οφείλεται η ιδιότητα αμφισημίας του ποιήματος. Τα συμπτώματα εκδηλώνονται ως αντίδραση στο θέαμα της ερωτικής ομιλίας της κοπέλας και του άνδρα. Τι ακριβώς όμως τα προκαλεί, ποιο ψυχικό πάθος κρύβεται πίσω τους – θάμβος για την ομορφιά της κοπέλας ή σφοδρός ερωτικός πόθος, καημός για τη φίλη που χάνει ή ζήλεια για τον άνδρα που τη γοητεύει – αυτό η Σαπφώ δεν το ξεκαθαρίζει. Είναι χαρακτηριστικό ότι αναγνώστες του 18ου αιώνα, όταν η αργότερα στερεότυπη εικόνα της ομοφυλόφιλης Σαπφώς ήταν ακόμη ελάχιστα διαδεδομένη, πίστευαν ότι η ποιήτρια εκφράζει εδώ το ερωτικό της πάθος για τον άνδρα (που της φαίνεται σαν θεός) και τη ζήλεια της για την κοπέλα, που απειλεί να τον ξελογιάσει με τα γλυκά της λόγια και το ποθητό της γέλιο⁸. Όσο παράξενο κι αν μας φαίνεται, το ποίημα καθ'αυτό δεν αποκλείει ούτε αυτήν την ερμηνεία: αν δεν γνωρίζαμε τίποτε άλλο για τη Σαπφώ, δεν θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε ποιος είναι εδώ το αντικείμενο του πόθου της, ο άνδρας ή η κοπέλα. Η Σαπφώ συγκεντρώνεται στην κατάσταση του ερώντος υποκειμένου, αλλά αφήνει ανοικτό το ερώτημα ποιος και τι την προκάλεσε· περιγράφει τον πόνο της γλυκόπικρης αγάπης χωρίς να προσδιορίζει το αντικείμενό της. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι στον κύκλο της Σαπφώς πρόσωπα και καταστάσεις ήταν γνωστά, οπότε η ποιήτρια δεν χρειαζόταν να γίνει πιο συγκεκριμένη: μια απλή νύξη αρκούσε για να καταλάβουν τα υπόλοιπα μέλη σε ποιους αναφερόταν. Ίσως όμως η αμφισημία είναι μέρος του ποιητικού σχεδίου, σκόπιμη και μελετημένη, ώστε να συμβάλει στη γοητεία του ποιήματος. Η ποιητική αμφισημία, το αίνιγμα, η αποκάλυψη που επίκειται αλλά δεν συντελείται είναι η καρδιά του αισθητικού γεγονότος.

Εξαιρετική είναι η ανάλυση του αποσπ. 111 P (42 L-P) του Αλκαίου (σσ. 102-106), όπου ο ποιητής χρησιμοποιεί το μυθικό υλικό για να συνθέσει ένα ποίημα ποιητικής, ορίζοντας το πεδίο της δικής του ποίησης σε αντιπαράθεση προς το έπος. Προσθέτω μια λεπτομέρεια, που προσδίδει στο ποίημα έναν τόνο πικρής ειρωνείας. Ο «όλβιος ημίθεος» που γεννή-

8. Πρβ. G. W. Most, «Reflecting Sappho», στο E. Greene (ed.), ό.π. (σημ. 6), σσ. 27 κ.ε.

ήθηκε από την ευτυχισμένη ένωση του Πηλέα και της Θέτιδας ήταν ο Αχιλλέας – δηλαδή ένας από εκείνους που σκοτώθηκαν στην Τροία για την Ελένη. Η Θέτις εμφανίζεται ως το απόλυτο αντίθετο της άπιστης Ελένης: είναι η αγνή παρθένος, η πιστή σύζυγος, που ο γάμος της ευλογείται από όλους τους θεούς και στέφεται με τη γέννηση ενός έξοχου γιου. Ωστόσο, η κακοεργία της Ελένης εισδύει ακόμη και σε αυτόν τον πυρήνα ευλογημένης ευτυχίας και τον δηλητηριάζει με θάνατο και καταστροφή. Τίποτε δεν μένει ακέραιο και ανέγγιχτο από το κακό.

Για λόγους πληρότητας ο συγγρ. αφιερώνει ένα κεφ. στον Πίνδαρο, το οποίο όμως δεν επαρκεί για να εξετασθεί ικανοποιητικά το τόσο εκτενές και σημαντικό έργο του. Ο Πίνδαρος απαιτεί ξεχωριστό τόμο, όπως του αφιερώνεται αυτοτελές εξαμηνιαίο μάθημα στο πανεπιστήμιο. Ίσως θα ήταν καλύτερο το σχετικό κεφ. να είχε παραλειφθεί και ο διαθέσιμος χώρος να είχε μοιραστεί σε άλλους ποιητές, που θα κέρδιζαν από μια κάπως πιο εκτεταμένη παρουσίαση (αυτό προτίμησε για το δικό του ανθολόγιο ο D. A. Campbell). Τα ίδια ισχύουν για την εντελώς υποτυπώδη παρουσίαση του Βακχυλίδη.

Τα τελευταία κεφ. ανθολογούν αττικά σκόλια και δείγματα από τη δημώδη ποίηση. Παραμένει ανεξήγητο γιατί ο συγγρ. θεωρεί το σκόλιο ως υποδιαίρεση του εγκωμίου (σσ. 16, 219). Ορισμένα σκόλια έχουν εγκωμιαστικό χαρακτήρα, όπως εκείνα που αναφέρονται στους τυραννοκτόνους Αρμόδιο και Αριστογείτονα, τα περισσότερα όμως έχουν περιεχόμενο γνωμικό-παραινετικό ή συμποτικό. Όπως συνήθως συμβαίνει σε πολιτισμούς με αναπτυγμένη και υψηλής ποιότητας δόκιμη ποίηση, τα δημώδη άσματα της αρχαιότητας είναι απλοϊκά, άτεχνα και υποτυπώδη. Παρουσιάζουν, ωστόσο, κάποιο ενδιαφέρον, διότι αποκαλύπτουν το υπόστρωμα που εκμεταλλεύθηκαν οι δόκιμοι ποιητές για τη διαμόρφωση των διαφόρων λυρικών ειδών. Χτυπητό παράδειγμα αποτελούν τα επιθαλάμια της Σαπφώς, όπου η ποιητική ύλη, με τη δροσερή της απλότητα και τις ανεπιτήδευτες εικόνες, φέρει ευδιάκριτα τα σημάδια της δημώδους παράδοσης. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με δύο παραρτήματα (για τα επιμέρους είδη της λυρικής ποίησης και τα θέματά της) και μια σύντομη βιβλιογραφία. Λείπει ένα παράρτημα για τις λογοτεχνικές διαλέκτους της λυρικής ποίησης, που θα διευκόλυνε τους σπουδαστές στη γλωσσική προσέγγιση των δωρικών και αιολικών ποιημάτων.

Δυστυχώς δεν λείπουν από το βιβλίο κάποια αβλεπτήματα. Επισημαίνω τα εξής:

Σ. 21. Ο Fraenkel διατηρούσε πάντα τη γερμανική γραφή του μικρού του ονόματος: Eduard, όχι Edward. — Σ. 32. Οι έμμετρες μεταφράσεις των ποιημάτων τυπώνονται κάποτε σε συνεχή λόγο, σαν πρόζα, και όχι χωρισμένες σε στίχους. Έτσι εδώ για το απόσπ. 2 W του Αρχιλόχου, το ίδιο παρακάτω στις σσ. 54-55 (Όμηρ., Οδ. α 32-45), 62 (Τυρταίος 12 W), 162-163 (Πίνδ., Ολ. 14). — Σ. 103. Στο απόσπ. 111.5 P (42.5 L-P) του Αλκαίου η φράση «Αιακίδαις ἄγαυος» μετα-

φράζεται περιέργως ως «ο περήφανος γιος του Ατρέα» αντί «του Αιακού». — Σ. 123. Στον Ίβυκο απόσπ. 267.3-4 P «ἄπειρα δίκτυα Κύπριδος» δεν είναι τα «απέραντα», όπως μεταφράζει ο Καζάζης, αλλά «αυτά που δεν έχουν διέξοδο / διαφυγή» (LSJ s.v. ἄπειρος B.2). — Σ. 132. Ο αυλικός γιατρός του Πολυκράτη δεν λεγόταν Δημόδοκος αλλά Δημοκίδης (πρβ. Ηρόδ. 3.125, 3.129-137). — Σ. 137. Στον Ανακρέοντα απόσπ. 327 P η φράση «νεβρόν νεοθηλέα» γίνεται στη μετάφραση «ελαφάκι μικρό κερασφόρο». Το «γαλαθηνό» ελαφάκι βέβαια δεν έχει βγάλλει ακόμη κέρατα: αυτά ανήκουν στη μητέρα του, όπως δηλώνει καθαρά ο Ανακρέων (ἐν ὕλη κε ρ ο έ σ σ η ς ἀπολειφθεις ἀπό μη τ ρ ό ς). — Σ. 184. Το απόσπ. 435 P δεν είναι παρακλαυσίθυρο, όπως νομίζει ο συγγρ. Το παρακλαυσίθυρο το τραγουδά ο εραστής έξω από το σπίτι της καλής του, παρακαλώντας την να του επιτρέψει να μπει ή παραπονούμενος που τον έχει κλείσει απ' έξω. Στο 435 P, αντίθετα, μιλά μια μοιχαλίδα στον εραστή της, που έχει μπει κρυφά στο δωμάτιό της, και τον παρακαλεί να σηκωθεί και να φύγει προτού ξημερώσει και τους ανακαλύψει ο σύζυγός της. Όπως μας πληροφορεί ο Αθήναιος (15.697b), το τραγούδι ανήκει στις σκαμπρόζικες «Λοκρικές» ωδές, τις διαβόητες για τα «μοιχικά» θέματά τους. — Σ. 185. Το απόσπ. 221 P δεν είναι δημώδες: ο Ηφαιστίων, που το διασώζει (Εγγ. 10.5), το αποδίδει ρητά στη Σαπφώ (απόσπ. 102 L-P). Σημειωτέον ότι και το 231 P, που παραδίδεται χωρίς όνομα συγγραφέα, οι εκδότες το συγκαταλέγουν συνήθως μεταξύ των επιθαλαμίων της Σαπφώς (απόσπ. 115 L-P). — Σ. 188. Οι στίχοι «το κερατένιο τούτο επάγγελμα του λογοτέχνη, που όλη την ώρα σου ζητά να 'χεις μυαλό» δεν είναι του Σεφέρη αλλά του Ezra Pound («The Lake Isle», από τη συλλογή *Lustra* [1916]) σε μετάφραση του Σεφέρη (Αντιγραφές, σ. 51).

Συμπερασματικά, το βιβλίο θα αποβεί χρήσιμο διδακτικό βοήθημα, αρκεί να χρησιμοποιηθεί έξυπνα από έναν ικανό και ενημερωμένο δάσκαλο. Αυτός θα φροντίσει να αναπτύξει κάποια σημεία, να συμπληρώσει τα κενά και να φωτίσει τις παραμελημένες πλευρές κάποιων ποιητών. Θα καθοδηγήσει τους φοιτητές του ώστε να επωφεληθούν από τις μεγαλύτερες αρετές του βιβλίου – τις διεισδυτικές υφολογικές αναλύσεις και την ένταξη κάθε ποιητή στην ιστορική προοπτική της αρχαίας λογοτεχνίας και σκέψης – και θα τους προφυλάξει από σχηματοποιήσεις και γενικεύσεις που αδικούν την πολυμορφία του αρχαϊκού λυρισμού. Δεν είμαι βέβαιος κατά πόσον οι αναγνώστες θα ενστερνισθούν το «παιδευτικό μήνυμα» των αρχαίων λυρικών, όπως εύχεται ο συγγρ. Σίγουρα όμως θα εκτιμήσουν το λογοτεχνικό ενδιαφέρον αυτής της ποίησης και την καιρία θέση της στην ιστορία του αρχαίου ελληνικού πνεύματος.

Αθήνα

I. M. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΣ

Peter Nichols, *Aristophanes' Novel Forms: The Political Role of Drama*, Atlanta - London - Sydney, Minerva Press, 1998, σελ. x+258.

Χώρος συνάντησης της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης με τα αρχαία κείμενα είναι εδώ και αρκετές δεκαετίες κυρίως η Βόρεια Αμερική. Το με-

γαλύτερο ενδιαφέρον των μελετητών το συγκεντρώνουν ασφαλώς ιστορικά και φιλοσοφικά έργα. Έτσι, ο κλασικός φιλόλογος δεν μπορεί παρά να χαιρετίσει τη δημοσίευση μιας διδακτορικής διατριβής από τον χώρο της πολιτικής επιστήμης (Πανεπιστήμιο του Toronto) αφιερωμένης αποκλειστικά στον Αριστοφάνη, τριάντα και πλέον χρόνια μετά τη μονογραφία του Leo Strauss, *Socrates and Aristophanes* (Σικάγο - Λονδίνο 1966), τρέφοντας την ελπίδα ότι η μελέτη είναι δυνατόν να προσφέρει καινούργια ερμηνευτικά ερεθίσματα και να θέσει γόνιμα ερωτήματα. Ατυχώς, η πρόδηλη εξοικείωση του συγγρ. με το έργο του Αριστοφάνη δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη ενημέρωσή του σε βασικά πορίσματα της νεότερης έρευνας, και ο θεωρητικός προβληματισμός του σχετικά με την παιδευτική αξία του δράματος και της τέχνης ευρύτερα δεν εμπνέει πρωτότυπες αναγνώσεις των έργων του κωμικού.

Η μελέτη εκ προοιμίου «αντιμετωπίζει [τον Αριστοφάνη] ως σοβαρό στοχαστή, που επεδίωξε να παρουσιάσει μια συγκροτημένη όψη της ζωής με όχημα την τέχνη του» (σ. 20). Στο πλαίσιο του βιβλίου η ανάγνωση του Αριστοφάνη ως πολιτικού στοχαστή περιορίζεται στα έργα εκείνα που αναφέρονται στο ίδιο το δράμα και την παιδευτική του λειτουργία (*Αχαρνής*, *Θεσμοφοριάζουσαι*, *Βάτραχοι*) και κατά τον Nichols (=N.) αποτελούν «ποιητικές απεικονίσεις της ποιητικής αγωγής [poetic education], όπως περίπου οι *Νεφέλες* συνιστούν ποιητική απεικόνιση της φιλοσοφικής αγωγής [philosophical education]» (σ. 21).

Στο ερώτημα που θέτει ο ίδιος ο συγγρ. στο πυκνό και ενδιαφέρον εισαγωγικό κεφ., γιατί ο δραματογράφος δεν παρέχει το επιδιωκόμενο δίδαγμα με τη μορφή πολιτικοφιλοσοφικής πραγματείας, η απάντηση υποβάλλεται υπό το φως των απόψεων του Nietzsche σχετικά με την υπεροχή του αισθητικού φαινομένου έναντι του ορθού λόγου: κατά τον Nietzsche, ο Αριστοφάνης καταγγέλλει ακριβώς τον υπέρμετρο ορθολογισμό του Σωκράτη και του Ευριπίδη, σατιρίζοντας τόσο την προσπάθεια του πρώτου να καταστήσει το αγαθό προσιτό στη συνείδηση όσο και του δεύτερου να εκλογικεύσει με τρόπο αντίστοιχο την τέχνη (προάγοντας με το έργο του τη συνειδητοποίηση του ωραίου).

Στο πρώτο από τα τρία κύρια κεφ. του βιβλίου εξετάζονται οι *Αχαρνής* ως το έργο όπου η πολιτική αγωγή μέσω της ποίησης κατέχει θέση σημαντικότερη απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη σωζόμενη κωμωδία του Αριστοφάνη. Τα μοτίβα της μεταμφίεσης και της θεατρικής υπόκρισης θεωρούνται τεκμήρια για την τετριμμένη άποψη ότι ο ορθός λόγος σε συνδυασμό με την ενδεδειγμένη μίμηση είναι απαραίτητα στοιχεία της αγωγής διά του θεάτρου (σ. 37). Έτσι, η δραματική μίμηση αξιολογείται, ορθά ίσως, ως ο αποφασιστικός εκείνος παράγοντας που εξασφαλίζει στον Δικαιοπόλη τη συγκατάθεση του χορού των φιλοπόλεμων Αχαρνέων να ακούσουν αυτά που έχει να τους πει. Ωστόσο, ο N. δεν αποφεύγει παρακινδυνευμένες αναλογίες: οι πρέσβεις από την Περσία παρομοιάζονται

με ποιητές, επειδή καταφεύγουν στη μίμηση και τη μεταμφίεση (σ. 32)· ο ρόλος του Αμφίθεου στην ίδια κωμωδία παραλληλίζεται με τον ρόλο του από μηχανής θεού, η δραματική λειτουργία του οποίου επεξηγείται με μια παραπομπή στο Nietzsche (σ. 34), κάτι που μόνο σε ελλιπή φιλολογική κατάρτιση μπορεί να αποδοθεί. Ασφαλώς, η πλήρης ταύτιση του λόγου του Δικαιόπολη στο πρώτο μέρος της κωμωδίας με τις απόψεις του κωμικού ποιητή κάθε άλλο παρά εκπλήσσει, ενώ στο δεύτερο μέρος ο ήρωας κατά τον Ν. αναδεικνύεται, χάρη και στο όνομά του, σε σύμβολο της πόλης στην ιδανική της κατάσταση, όταν δηλαδή η πόλη είναι απαλλαγμένη από εσωτερικές έριδες.

Στο επόμενο κεφ., οι Θεσμοφοριάζουσες αναγνωρίζονται εύστοχα ως ένα δράμα στο οποίο θεματοποιείται η δίωξη ενός ποιητή εξαιτίας του έργου του. Η χρήσιμη αυτή υπόμνηση δεν αξιοποιείται περαιτέρω για την ερμηνεία του έργου. Αντίθετα, προβάλλεται στη συνέχεια ο αβάσιμος ισχυρισμός ότι οι σκηνές παρωδίας έργων του Ευριπίδη, στις οποίες παρουσιάζονται ευγενείς γυναικείες μορφές που αναιρούν έμπρακτα την άποψη του χορού για την κακομεταχείριση των γυναικών στο έργο του τραγικού, παίζουν αποφασιστικό ρόλο στη μεταστροφή του χορού· εξίσου επιπόλαια είναι η εκτίμηση ότι αποτελεί ένδειξη για τη φρόνηση του Ευριπίδη το γεγονός ότι είναι ενήμερος για τις αντιδράσεις που έχουν προκαλέσει τα έργα του (σ. 117) αλλά και ο ισχυρισμός ότι ο Ευριπίδης είναι γνώστης της προσωπικότητας του συνοδού του, κάτι που του επιτρέπει δήθεν να τον χειραγωγήσει. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι το τελικό συμπέρασμα από την ανάλυση του έργου στηρίζεται σε σαθρά θεμέλια: σύμφωνα με τον Ν., στις Θεσμοφοριάζουσες ο Αριστοφάνης παρουσιάζει τον Ευριπίδη να κατέχει ιδιότητες που παρομοιάζονται με θεικές, καθώς μπορεί να παραπλανά τους ανθρώπους διαμέσου ψευδαισθήσεων. Μεταξύ άλλων, ο Ευριπίδης κατευθύνει τους άνδρες της πόλης προς ιδιωτικές υποθέσεις, απομακρύνοντάς τους από τα κοινά.

Η άποψη αυτή προεκτείνεται και στην ερμηνεία των Βατράχων, θέμα του τρίτου κεφ. Η διαμάχη Αισχύλου και Ευριπίδη ερμηνεύεται ως σύγκρουση δύο ποιητών που εμπνέονται από τον Άρη και την Αφροδίτη αντίστοιχα. Καθώς κύριος άξονας του κωμικού μύθου θεωρείται εδώ η αγωγή (education) του Διόνυσου, η τελική επιλογή του Αισχύλου αποκτά πρόδηλη πολιτική βαρύτητα. Ο Διόνυσος αντιπροσωπεύει τον αθηναίο πολίτη που στο πρώτο μέρος της κωμωδίας εκπαιδεύεται στον ρόλο του ως αφεντικού στο επίπεδο της σχέσης με τον δούλο του Ξανθία, για να αναλάβει στο δεύτερο μέρος ρόλο σημαντικό για την τύχη της πόλης.

Το σημαντικότερο προσόν του βιβλίου είναι η απροκατάληπτη ανάγνωση του αριστοφανικού κειμένου και η ανάδειξη σημαντικών λεπτομερειών που συχνά παραγνωρίζονται προς όφελος των στοιχείων εκείνων που επέβαλε ως πρωτεύοντα η ιστορία της ερμηνείας του. Όμως, η ευκολία με την οποία διατυπώνονται συνειρμικοί συσχετισμοί, όπως αυτός

ανάμεσα στον Ευριπίδη, την αθεΐα, την ανδροπρέπεια και τον στρατηγό Δημοσθένη (σ. 116), ή το ότι ο συγγρ. διατυπώνει την εικασία ότι η εικόνα της τραγωδίας στους Αχαρνής παραπέμπει ενμέρει στην «τραγωδία της πόλης» με την επικράτηση φιλοπόλεμων δημαγωγών (σ. 62) μειώνουν την αξιοπιστία της ανάλυσης. Η βασικότερη μεθοδολογική έλλειψη αφορά στον παραγνωρισμό των πραγματολογικών κωδίκων του κωμικού είδους, με κύρια συνέπεια να υιοθετούνται κατά κανόνα ερμηνείες που ανταποκρίνονται στα αυθαίρετα (προκειμένου για την αρχαία κωμωδία) αιτήματα της συνοχής και της συνέπειας στην κατασκευή της πλοκής του μύθου και του ήθους των προσώπων. Η εγκυρότητα της μελέτης περιορίζεται επίσης από την προγραμματική έμφαση στην εξέταση του περιεχομένου, το οποίο αντιμετωπίζεται ως πλήρως ανεξάρτητο από την καλλιτεχνική μορφή. Οι κίνδυνοι από μια τέτοια αναχρονιστική και μονομερή θεώρηση είναι προφανείς, και ενισχύονται από την αδιαφορία του συγγρ. για το ιστορικό πλαίσιο των έργων, επιλογή περιέργη, αφού ο ίδιος εμφανίζεται βαθύτατα πεπεισμένος για την πρακτική σημασία (ηθική και πολιτική) των κειμένων που μελετά.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΣΑΚΜΑΚΗΣ

Ioannis Malalae Chronographia, recensuit Ioannes Thurn [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XXXV. Series Berolinensis], Berolini - Novi Eboraci, W. de Gruyter, 2000, σελ. viii+30*+552, πίν. 2.

Η κριτική έκδοση της *Χρονογραφίας* του Ιωάννη Μαλάλα, της παλαιότερης βυζαντινής χρονογραφίας που μας έχει παραδοθεί σχεδόν στο σύνολό της, αποτελεί μείζον γεγονός για τη Βυζαντινή Φιλολογία αλλά και τα βυζαντινά πράγματα γενικότερα. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η ύπαρξη ασφαλούς κειμένου του εν λόγω έργου, ενός σημαντικού μνημείου του μεσαιωνικού κόσμου, με την τόσο ενδιαφέρουσα γλώσσα του, την ελκυστική του δομή αλλά και τη χρονική του διάρκεια (από τον Αδάμ έως τη δύση της εποχής του Ιουστινιανού, το 563 μ.Χ.), θα διευκολύνει ουσιαστικά τους μελετητές σε πολλά επίπεδα και θα δώσει περαιτέρω ώθηση στην έρευνα της βυζαντινής ιστοριογραφίας κατά την πρώτη, και όχι μόνο, περίοδο.

Πρέπει αμέσως να σημειωθεί ότι η έκδοση του Μαλάλα που έχουμε στα χέρια μας είναι οψίγονη, καθώς ο Hans Thurn, ο οποίος μας είχε παλαιότερα προσφέρει, όπως είναι γνωστό, στην ίδια εκδοτική σειρά την *editio princeps* του Σκυλίτζη (1973) και την κριτική έκδοση του Γενέσιου (1978), έφυγε από τη ζωή τον Δεκέμβριο του 1993. Είναι αξιοσημείωτο ότι και ο ίδιος ο Thurn κληρονόμησε το 1978 τα κατάλοιπα του K. Weierholt, γνωστού μελετητή του Μαλάλα που πέθανε πρόωρα¹, ο οποίος είχε

1. Του οφείλουμε δύο σημαντικές συμβολές: *Studien im Sprachgebrauch des Malalas* [Sym-

αρχίσει να ασχολείται με την κριτική έκδοση του χρονογράφου και είχε προλάβει να ετοιμάσει το πρώτο βιβλίο του έργου. Γίνεται αντιληπτό ότι η επανέκδοση του Μαλάλα ήταν πρωταρχικό μέλημα πολλών επιστημόνων, καθώς η πρώτη έκδοση της *Χρονογραφίας* από τον E. Chilmead (Οξφόρδη 1691, με λατινική μετάφραση και σχόλια από τον ίδιο)², που ανατυπώθηκε, με αρκετές διορθώσεις αλλά πολύ περισσότερα λάθη, από τον L. Dindorf στη σειρά της Βόννης το 1831, ήταν ουσιαστικά η έκδοση που χρησιμοποιούσαμε ως σήμερα, καθώς οι μεταγενέστερες εκδοτικές προσπάθειες που έγιναν, είτε έμειναν ημιτελείς³ είτε δεν ευοδώθηκαν για διάφορους λόγους, όπως συνέβη με τον Weierholt ή τον C. E. Gleye παλαιότερα. Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να γίνει λόγος για την πρωτοβουλία πλειάδας ερευνητών της Αυστραλίας, οι οποίοι ξεκίνησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ένα φιλόδοξο ερευνητικό πρόγραμμα με άξονα τον Μαλάλα. Καρπός του εν λόγω προγράμματος, το οποίο συντόνισαν, κατά κύριο λόγο, οι Elizabeth και Michael Jeffreys, Br. Croke και R. Scott, ήταν αρχικά η σχολιασμένη αγγλική μετάφραση της *Χρονογραφίας*, που στηρίχτηκε, και αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί, σε πλήρη γνώση της χειρόγραφης παράδοσης του έργου (*The Chronicle of John Malalas, A Translation*, Μελβούρνη 1986), για να ακολουθήσει ο συμπληρωματικός τόμος με τίτλο *Studies in John Malalas* (Σύδνεϋ 1990), που περιέχει πολυποικίλο και ιδιαίτερα σημαντικό υλικό. Οι δύο αυτές συμβολές αποτελούν έκτοτε απαραίτητο βοήθημα για τον μελετητή του Μαλάλα, διατηρούν δε ανέκδοτη την αξία τους και μετά τη δημοσίευση της κριτικής έκδοσης της *Χρονογραφίας*, όπως άλλωστε δηλώνεται από τον ίδιο τον Thurn, ο οποίος αρύεται πολλά από το αυστραλιανό εγχείρημα (Einleitung, σ. 15*)⁴.

Τον παρουσιαζόμενο εδώ τόμο ανοίγει πρόλογος του διευθυντή της εκδοτικής σειράς Αθ. Καμπύλη (σ. ν), στον οποίον οφείλεται ο δίκαιος έπαινος για τον συντονισμό που απαιτήθηκε μετά τον θάνατο του Thurn ώστε να καταστεί επιτυχής η ολοκλήρωση των απαιτούμενων εργασιών για την έκδοση ενός τόσο σημαντικού από κάθε άποψη κειμένου. Στον πρόλογο ονοματίζονται οι ερευνητές, και είναι πολλοί, που συνέβαλαν στην προσπάθεια αυτή. Ακολουθεί η Εισαγωγή (σσ. 1*-30*), την οποία υπογράφει ο Thurn, όπου εκτίθενται αδρομερώς τα σχετικά με τον βίο του

bolae Osloenses, 18], Όσλο 1963, και *Zur Überlieferung der Malalas Chronik* Stavanger 1965.

2. Στον ίδιο τόμο αναδημοσιεύεται και η πολύτιμη επιστολή του R. Bentley προς τον J. Mill αναφορικά με τα προβλήματα που παρουσίαζε – κατ' αυτόν – το έργο του χρονογράφου. Η ίδια επιστολή βρίσκεται και στην έκδοση της Βόννης, σσ. 677-755.

3. Όπως στην περίπτωση του A. Schenk von Stauffenberg, ο οποίος εξέδωσε κριτικά τα βιβλία 9-12 της *Χρονογραφίας* (Στουτγάρδη 1931).

4. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μεταφραστές πρότειναν αρκετές διορθώσεις στο ελληνικό κείμενο, ορισμένες από τις οποίες είτε σχολιάζει είτε αποδέχεται ο εκδότης. Βλ. ενδεικτικά 34,87, 70,10, 103,48, 257,46 κ.α. Βλ. και παρακάτω.

Μαλάλα (σσ. 1*-4*), παρουσιάζεται η χειρόγραφη παράδοση⁵ και οι εκδόσεις (σσ. 4*-15*)⁶ και δίνονται δύο ξεχωριστά στέμματα (σ. 16*), για το πρώτο βιβλίο της *Χρονογραφίας* καταρχήν και ακολούθως για τα βιβλία 2-18. Την Εισαγωγή κλείνουν οι βραχυγραφίες των πηγών που χρησιμοποιούνται στα *testimonia* (σσ. 17*-19*) και εκτενής βιβλιογραφία (σσ. 19*-30*), η οποία φθάνει έως το έτος 1993.

Οι γνώσεις μας για τον ίδιο τον Μαλάλα (περ. 490 - ύστερα από το 565), ο οποίος παλαιότερα και για μεγάλο χρονικό διάστημα ταυτιζόταν με τον επίσης σύγχρονό του χρονογράφο Ιωάννη Αντιοχέα, εξακολουθούν να παραμένουν ιδιαίτερα πενιχρές. Ο Thurn, μάλλον ορθά, δεν αποδέχεται την άποψη του J. Haury (BZ 9 [1900] 337-356), την οποία πάντως ενίσχυσε πριν λίγα χρόνια και ο Σπ. Τρωιάνος⁷, που ταυτίζει τον χρονογράφο με τον πατριάρχη Ιωάννη Γ' Σχολαστικό (565-577). Από την άλλη πλευρά, βρισκόμαστε πια πολύ μακριά από τον αγροίκο και αμέτοχο πάσης παιδείας χρονογράφο που πρέσβευε ο K. Krumbacher (*Geschichte der byzantinischen Litteratur*, Μόναχο 1897, σ. 326 [ελλην. μτφρ. τ. 1, Αθήνα 1897, σ. 659]): είμαστε βέβαιοι καταρχήν για τη νομική του παιδεία· μάλιστα, αν ο Croke έχει δίκιο, όπως μάλλον συμβαίνει, ο Μαλάλας εργάστηκε για αρκετό διάστημα στην υπηρεσία του *Magister militum per Orientem*⁸. Εκεί όπου η παρούσα έκδοση αποτελεί τομή σε σχέση με την προηγούμενη είναι η αξιοποίηση μιας εκτεταμένης αλλά και ιδιαίζουσας συνάμα χειρόγραφης παράδοσης του έργου, η οποία δεν έχει γραφτεί μόνον στην ελληνική γλώσσα. Έτσι, πέρα από τον πολύτιμο πλήν όμως ακέφαλο και κολοβό *Baroccianus* gr. 182 (O) (11ου-12ου αι.), που παραδίδει το μεγαλύτερο τμήμα της *Χρονογραφίας* αλλά όχι και το πρώτο βιβλίο της, ενώ προς το τέλος το κείμενο παρουσιάζει πάρα πολλά χάσματα, για να διακοπεί απότομα στο έτος 563 (έχει εκπέσει το τελευταίο φύλλο με το οποίο η αφήγηση θα έφτανε πιθανότατα έως τον θάνατο του Ιουστινιανού [565])⁹, για το πρώτο βιβλίο του έργου χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο τα χειρόγραφα *Parisinus suppl.* gr. 682 και *Αθωνικός/Βατοπεδίου* 290, που είναι στην πραγματικότητα *membra discissa*¹⁰ ενός μεγαλύτερου χειρογράφου, γραμμένου τον 10ο αι., το οποίο περιείχε σύμμεκτο ιστορικό υλικό. Το γεγονός αυτό διαφοροποιεί απόλυτα την παρούσα έκδοση από εκείνη του Chilmead (και Dindorf κατ' ακολουθίαν),

5. Οι σσ. 4*-10* ασχολούνται με το πρώτο βιβλίο του έργου, ενώ στα βιβλία 2-18 είναι αφιερωμένες οι σσ. 10*-13*.

6. Στη σ. 15 υπάρχει μικρό επιλογικό σημείωμα γραμμένο από τον Thurn.

7. «Ιωάννης Γ' ὁ ἀπὸ Σχολαστικῶν καὶ Ἰωάννης Μαλάλας», *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, τ. 5, Γενεύη 1989, σσ. 33-39.

8. «Malalas, the Man and his Work», *Studies in John Malalas*, σ. 19. Την άποψη αυτή σημειώνει ο Thurn, αλλά δεν διαφαίνεται αν τελικά την αποδέχεται (Einleitung, σ. 1*).

9. Einleitung, σ. 11*. Δέν υπάρχει, πάντως, ομοφωνία των ερευνητών στο σημείο αυτό.

10. Ορθός ο χαρακτηρισμός του Thurn (Einleitung, σ. 4*),

καθώς ο Βρετανός εκδότης συμπλήρωσε το κενό του Ο για το επίμαχο πρώτο βιβλίο παίρνοντας υλικό από ένα άλλο κώδικα της Βοδληιανής, τον Baroccianus gr. 194. Το χειρόγραφο όμως αυτό δεν παραδίδει το κείμενο του Μαλάλα αλλά τη χρονογραφία του Γεωργίου Μοναχού, η οποία αντλεί πολλά από τον Μαλάλα¹¹. Αναφορικά με τα βιβλία 2-18 της Χρονογραφίας, ο Thurn χρησιμοποίησε, πέρα, φυσικά, από τον Ο, τα λεγόμενα *Fragmenta Tusculana*, που παραδίδονται, γραμμένα σε μεγαλογράμματη, από τον παλιόψηστο κώδικα της Κρυπτοφέρρης Ζ. α. XXIV (6ου αι.), φφ. 62-69ν. Πρόκειται για τα παλαιότερα αποσπάσματα που έχουμε στη διάθεσή μας, τα οποία αποτελούν εξαιρετικά ενδιαφέροντα μαρτυρία για την έμμεση παράδοση του Μαλάλα, η οποία πολλαπλώς διαφέρει από το κείμενο του Ο, βραχύτερο, κατά τα φαινόμενα, του αρχικού πρωτοτύπου¹². Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται και από τα αποσπάσματα της Χρονογραφίας που παραδίδονται μέσω δύο υποθέσεων («Περὶ ἀρετῆς καὶ καχίας» και «Περὶ ἐπιβουλῶν») των Ἐκλογῶν του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (10ος αι.)· η αξιοποίηση των κωνσταντίνειων εργασιμάτων από τον Thurn επιτρέπει να παρακολουθήσουμε με σχετική ακρίβεια όχι μόνον την έμμεση παράδοση του Μαλάλα αλλά και τον τρόπο με τον οποίον εργάστηκε η υπό τον Πορφυρογέννητο ομάδα¹³. Εκεί όπου η έκδοση Thurn πρωτοτυπεί σε σχέση με προηγούμενες εκδόσεις, όχι, φυσικά, μόνον του Μαλάλα αλλά της Βυζαντινής γραμματείας γενικότερα, είναι η χρήση εντός κειμένου της σλαβονικής μετάφρασης της Χρονογραφίας. Η εν λόγω μετάφραση, με αρκούντως περίπλοκη χειρόγραφη παράδοση, εκδόθηκε κριτικά από τον Istrin σε διαδοχικές δημοσιεύσεις μεταξύ των ετών 1897 και 1914¹⁴, χρονολογείται στα τέλη του 10ου με αρχές του 11ου αι. και η σπουδαιότητά της, πέρα από την κορυφαία θέση την οποία κατέχει στη σλαβονική ιστοριογραφία, έγκειται στο ότι παραδίδει κείμενο και για τα 18 βιβλία του ελληνικού Μαλάλα. Είναι

11. Editio princeps του πρώτου βιβλίου της Χρονογραφίας, εκτός από το 15ο κεφ., από τον V. Istrin, *Zapiski Imper. Akad. Nauk*, 8, 1/3, Αγία Πετρούπολη 1897, σσ. 5-19. Του 15ου κεφαλαίου δημοσιεύθηκε καταρχήν η αγγλική μετάφραση (*The Chronicle of John Malalas*, σ. 10)· το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο βρίσκεται στην έκδοση Thurn.

12. Βλ. ενδεικτικά 252,43-255,3.

13. Σημειώνουμε ακόμη ότι για το 10ο και 12ο βιβλίο της Χρονογραφίας σημαντική βοήθεια προσφέρουν τα λείψανα παλαιάς λατινικής μετάφρασης του Μαλάλα, γνωστής με την επωνυμία *Laterculus Malalianus*, για τη μεγάλη σημασία της οποίας βλ. όσα σημειώνονται από τον Thurn στην Εισαγωγή (σ. 14*), όπου και βιβλιογραφία.

14. Ας επισημανθεί ότι με την εκδοτική φροντίδα της Μ. Ι. Černyseva συγκεντρώθηκαν σε ένα τόμο με τίτλο *Chronika Ioanna Malaly v slavjanskom perevode*, Μόσχα 1994, όλες οι σχετικές δημοσιεύσεις του Istrin καθώς και μεταγενέστερες προσθήκες και συμπληρώσεις που έγιναν στη σλαβονική μετάφραση από άλλους ερευνητές. Αγγλική μετάφραση των βιβλίων 8-18 του σλαβονικού Μαλάλα δημοσιεύτηκε με τη φροντίδα των Μ. Spinka και G. Downey, *The Chronicle of John Malalas, Books VIII- XVIII, Translated From the Church Slavonic*, Σικάγο 1940.

σαφές, επομένως, ότι προέρχεται από χειρόγραφο πληρέστερο του O¹⁵.

Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται, μετά από τα παραπάνω, ότι η έκδοση Thurn δεν αποτελεί απλά και μόνον μία νέα κριτική έκδοση του Μαλάλα αλλά, πολύ περισσότερο, μία στοχαστική εκδοτική διαδικασία ασφαλώς ενδιαφέρουσα τόσο ως μεθόδευση όσο και ως αποτέλεσμα. Η έκδοση του κειμένου, αυτή καθαυτή, καταλαμβάνει τις σσ. 1-432 του τόμου, ο οποίος κλείνει με τα ευρετήρια κύριων ονομάτων (σσ. 433-482), λέξεων με ιδιαίτερο βυζαντινό ενδιαφέρον (σσ. 483-495), αξιομνημόνευτων λέξεων (σσ. 515-522) όπως και πηγών (σσ. 523-551). Επισημαίνουμε, τέλος, την ύπαρξη εκτενούς χρησιμότητας πίνακα με μορφολογικές, συντακτικές και άλλες ιδιαιτερότητες της Χρονογραφίας (σσ. 496-514).

Η συνολική εικόνα που αποκομίζει ο αναγνώστης από τη μελέτη του άψογου αισθητικά τόμου είναι αναμφίβολα ιδιαίτερα ικανοποιητική. Ο Thurn πέτυχε να δαμάσει υλικό ποικίλης προέλευσης με αίσια αποτελέσματα. Ο αναθεωρημένος Μαλάλας έχει πολύ μακρινή σχέση με το κείμενο που ήταν ως σήμερα γνωστό και χαράζει νέους δρόμους στα εκδοτικά πράγματα.

Τα όσα ακολουθούν αφορούνται από την ίδια την ποιότητα της έκδοσης και έχουν κατά κύριο λόγο χαρακτήρα προβληματισμού ή, ενίοτε, μικρών σχολίων σε βιβλιογραφικά, εκδοτικά και άλλα συναφή θέματα. Σ. 18*: Για τον Μισοπάγωνα του Ιουλιανού σκόπιμο θα ήταν να χρησιμοποιηθεί όχι η παλαιά έκδοση του Hertlein αλλά εκείνη του Lacombrade (Παρίσι 1964) ή, ακόμη, του Wright (Λονδίνο 1913-1923). — Σ. 22*: Fedalto! Θα έπρεπε να δηλωθεί ότι το λήμμα για τον Μαλάλα στο ODB προέρχεται από τον B. Baldwin (σ. 27*), όπως άλλωστε συμβαίνει με το ανάλογο λήμμα του LTK που υπογράφει ο F. Dölger (σ. 21*). Δεν νομίζω ότι είχε θέση στη βιβλιογραφία το λήμμα για τον χρονογράφο που έγραψε ο Θ. Παπακωνσταντίνου για τις ανάγκες της MEE (σ. 27*). Θα έπρεπε, αντίθετα, να μνημονεύεται η σχεδόν κλασική μελέτη του K. Praechter, «Quellenkritische Studien zu Kedrenos (Cod. Paris. gr. 1712)», *Sitzungsberichte der philos.-philol. und der histor. Classe der K. bayer. Akad. d. Wiss.* 1897, τ. II/1, Μόναχο 1897, όπως και τα δύο ιδιαίτερα αξιολογήσιμα άρθρα του Ja. N. Ljubarskij, «Chronografija Ioanna Malaly. Problemy compositi», *Festschrift für Fairy von Lilienfeld*, Erlangen 1982, σσ. 411-429, και «Geroj "Chronografii" Ioanna Malaly», *Kavkaz i Vizantija* 6 (1988) 110-119¹⁶.

Έγινε αντιληπτό, πιστεύω, ότι η παρούσα έκδοση του Μαλάλα εγκολπώνει τις υψηλότερες προδιαγραφές της γερμανικής σειράς του Corpus Fontium. Για να προσεγγίσουμε πάντως συνολικά το εκδοτικό αποτέλεσμα του Thurn, θα πρέπει να μη λησμονούμε την παρουσία της σλα-

15. Το σλαβονικό κείμενο χρησιμοποιήθηκε από την αυστραλιανή ομάδα για τις ανάγκες της αγγλικής μετάφρασης της Χρονογραφίας. Βλ. σχετικά Enleitung, σσ. 14*-15*, τα διαφωτιστικά προλεγόμενα στον τόμο *The Chronicle of John Malalas*, σσ. xxxviii-xl, καθώς και το άρθρο του S. Franklin, «Malalas in Slavonic», *Studies in John Malalas*, σσ. 276-287. Βλ. και παρακάτω σ. 391 και σημ. 20.

16. Και τα δύο άρθρα ανατυπώθηκαν πρόσφατα στο βιβλίο του Ja. N. Ljubarskij, *Vizantijskie Istoriki i Pisateli*, Αγία Πετρούπολη 1999, σσ. 7-20 και 21-30 αντίστοιχα.

βονικής μετάφρασης, που διατρέχει ολόκληρο το έργο. Ο εκδότης επέλεξε να τυπώσει με πλάγια στοιχεία¹⁷ τα σημεία εκείνα, και είναι άφθονα, όπου προκρίνει τη συμπλήρωση του ελληνικού κειμένου με χωρία ειλημμένα από τη σλαβονική μετάφραση¹⁸, τα οποία αποδίδονται στα Ελληνικά με εμφανή την προσπάθεια να βρίσκονται πολύ κοντά στο ύφος του χρονογράφου. Κάποιος σκεπτικισμός είναι, ίσως, αναπόφευκτος. Υπάρχουν σημεία όπου, κατά την προσωπική μου γνώμη, θα έπρεπε να προτιμηθεί συμπλήρωση από το σλαβονικό κείμενο, το οποίο σημειώνεται πάντως στο υπόμνημα (π.χ. 5,40 τουτο ιστοροϋσιν οί Έλληνες [βλ. και παρακάτω 5,51]), σημεία όπου η ελληνική απόδοση της σλαβονικής μετάφρασης μάλλον αστοχεί (λ.χ. 348,75-76 τὸν δίκαιον κριτὴν ἀντὶ του συνθηέστατου για την εποχή δικαιοκρίτην ἢ 169,87 πρῶην ἀντὶ του πρίν) αλλά και σημεία όπου το σλαβονικό κείμενο υπερέχει του αντίστοιχου ελληνικού και χρησιμοποιείται άφθογα από τον Thurn: ἄτινα συνεγράψατο ὁ σοφώτατος Φιλόχορος καὶ Χάραξ ὁ ιστορικός (57,61-62)· τὰ μέρη Συκῶν τῶν κειμένων κατέναντι Κωνσταντινουπόλεως (359,31-32· παράλληλο από το Πασχάλιο Χρονικό 618,15 αξιοποιείται από τον εκδότη) είτε τῶν λεγομένων Μυρμιδόνων τότε, νυνὶ δὲ λεγομένων Βουλγάρων καὶ Οὐννων (71,32-33)¹⁹. Τίθεται πλέον το ακόλουθο ερώτημα, που αφορμάται φυσικά από όλα τα παραπάνω· η αναστήλωση του Μαλάλα που επιχειρείται με τον τρόπο που περιγράψαμε, προσεγγίζει το έργο που σχε-

17. Σημειώνω ότι με μικρότερα στοιχεία, αλλά όχι πλάγια, τυπώνονται εντός κειμένου αποσπάσματα από ανώνυμο χρονικό (τέλη 9ου αι.), το οποίο περιέχεται στον κώδικα Parisinus gr. 854, εκδόθηκε από τον Cramer (*Anecdota graeca e codicibus manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, τ. 2, Οξφόρδη 1839, σσ. 166-230) και παραδίδει εκτενή αποσπάσματα του Μαλάλα για την ιστορία του Τρωικού Πολέμου. Η ίδια πρακτική, μικρότερα στοιχεία εντός κειμένου, ακολουθήθηκε και για αποσπάσματα από τον Θεοφάνη αλλά και άλλα κείμενα, με τα οποία ο εκδότης επιχειρεί να συμπληρώσει τα ιδιαίτερα προβληματικά 17ο και, κυρίως, 18ο βιβλίο του Μαλάλα. Για τη χρήση, πάντως, του Μαλάλα από τον Θεοφάνη, βλ. πρόσφατα *The Chronicle of John Malalas*, σσ. xl-xli. Υπάρχουν, όμως, και συμπληρώσεις που γίνονται στο υπόμνημα· βλ. 225,50 κ.ε.

18. Σε μικρότερο βαθμό στις βελτιώσεις που επιφέρονται στο κείμενο του Μαλάλα συνεπικουρούν είτε άλλα ιστορικά κείμενα (π.χ. Ευάγγριος, Πασχάλιο Χρονικό, Λέων γραμματικός, Ψευδοσυμεών μέσω του Κεδρηνού, Θεόδωρος Σκουταριώτης κ.ά.π.) είτε χρονικά που σώζονται σέ άλλες γλώσσες αλλά περιέχουν, γεγονός ιδιαίτερα αξιοσημείωτο, μαλαλικό κείμενο πολύ καλύτερο του Ο, όπως ο Ιωάννης Εφέσου (6ος αι.) (συριακά, μέσω της λατινικής μετάφρασης των van Douwen και Land) ή ο Ιωάννης Νικίου (7ος αι.) (αιθιοπικά, μέσω της αγγλικής μετάφρασης του Charles) είτε, τέλος, κείμενα άλλης υφής, όπως το λεξικό της Σούδας. Ο έπαινος στον εκδότη είναι σφραγώς ανεπιφύλακτος.

19. Για όλες τις περιπτώσεις τα παραδείγματα πολλαπλασιάζονται με μεγάλη ευκολία. Ας επισημανθεί ότι ερωτηματικά συνοδεύουν τα επίθετα εὔσχημος και πλήρης στο πορτραίτο του Αίαντα του Τελαμώνιου (76,71-73), που προέρχεται ολόκληρο από το σλαβονικό κείμενο, όπως και κάποιος διαταγμός σε άλλο σημείο (139,38). Αν μη τι άλλο, γόνιμος σφραγώς προβληματισμός. Υπάρχουν, πάντως, και χάσματα στο κείμενο που δεν είναι επιπλέον να συμπληρωθούν, παρά την παρουσία του σλαβονικού κειμένου· βλ. χαρακτηριστικά 363,2.

διάσε ο χρονογράφος; Μήπως, τελικά, πρόκειται για εντυπωσιακή παράθεση υλικού η οποία πιστοποιεί, πέρα από τη μεγάλη κριτική ικανότητα του εκδότη, τη διασπορά του κειμένου στον χώρο και τον χρόνο αλλά καθιστά δύσκολη τη σύλληψη εικόνας συνόλου; Το ερώτημα αυτό είναι, βέβαια, θεωρητικό, προκύπτει όμως από τη μορφή κέντρωνα, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, που έχει πλέον λάβει οπτικά το εκδεδωμένο κείμενο. Απάντηση ασφαλώς θα δοθεί, όταν θα έχουν συζητηθεί και κριθεί θέματα που προκύπτουν από την παρούσα εκδοτική διαδικασία, η οποία εκ των πραγμάτων καινοτομεί και γι' αυτό, ενδεχομένως, προβληματίζει²⁰.

Από καθαρά εκδοτική άποψη πολύ λίγα μάλλον ήσσονος σημασίας θα είχε κανείς να παρατηρήσει. Σημειώνω εντελώς δειγματοληπτικά. 7,86: θα έπρεπε μάλλον να γραφτεί *αὐτῆ* (αὐτῆ δίνει ο Ρ) και όχι *αὐτη*, όπως διόρθωσε ο εκδότης. 21,3-4: περιττό το κόμμα που εισάγει την ειδική πρόταση μετά τη λ. *χρόνον*. Πάντως και σε άλλα σημεία η στίξη δημιουργεί κάποιες απορίες, όπως 21,13, 23,63 (βλ. όμως 23,65), 25,33, 31,8, 55,82, 56,25, 59,13, 65,34, 72,53, 75,77, 120,1, 137,65, 216,39, 265, 63,64 κ.ά.). 29,53: να διορθωθεί στο υπόμνημα το D σε Dind. 30,87: το και sec. έπρεπε να οβελιστεί, όπως εύστοχα υποστηρίζει ο εκδότης. 36,51: η πρόταση του Dind. είναι ορθή! 42,36: διερωτώμαι αν χρειάζεται να σημειωθεί η γραφή *Ίσιδος* του Ο στο κριτικό υπόμνημα (όπως και *Πάρυδος* 66,8, *έξωρμήσας* 90,73 κ.ά.π.). 50,62: η εικασία του Καμπύλη (τίνος) είναι σωστή και θα έπρεπε να υιοθετηθεί²¹. 65,35: η γραφή του Ο ορθή. 93,89: πολύ σωστά γίνεται αποδεκτή η γραφή *ποτοῦ*. 120,1.2.5: μήπως θα έπρεπε να γραφτεί *διατί* όπως και *χώρων* (160,43); 162,22: στο κείμενο γράφεται *αὐθεντίαν* αλλά στο ευρετήριο (σελ. 484) προκρίνεται η γραφή της έκδοσης της Βόννης *αὐθεντίαν*. 199,43: πολύ σωστά διατηρείται η γραφή *Πάριδα* του Ο. 209,78: *αὐτοῦ* Chilm.: *αὐτοῦ* Ο! 222,93-93: προτιμητέα η γραφή *κατέσφαξε* πάντας (ΕΙ). 223,11: το και έπρεπε να παραμείνει όπως και το ουσ. *χριστιανούς* (305,15). 363,18-19: εκτιμώ ότι δεν χρειαζόταν η συμπλήρωση του χωρίου από τον Θεοφάνη 179,16. Αντίθετα αναγκαίο το ρ. *εἶχεν* σε άλλο σημείο (384,3). 389,58: *έκέλευσεν*, όπως σωστά είχε προτείνει ο Chilm., και κόμμα, αντί για άνω στιγμή, μετά τη λέξη *συμμαχίαν*. 392,51: είναι πιο κοντά στο ύφος του Μαλάλα η εικασία *ἐπὶ τὸ* του Weierholt.

Ορισμένα προβλήματα εμφανίζονται στα ευρετήρια της έκδοσης. Καταρχήν, στον πίνακα κύριων ονομάτων έχει επιλεγεί ένα μεγάλο λήμμα (π.χ. 'Αντιόχεια, Κωνσταντινούπολις κ.ά.) να στεγάζει όλες τις σχετικές αναφορές· επειδή, όμως, απουσιάζουν επιμέρους παραπομπές, η πρακτική αυτή δυσχεραίνει τον αναγνώστη, ο οποίος με τον τρόπο αυτό υποχρεώνεται να αναζητήσει τη λέξη *έμβολος* (να συμπληρωθεί η αναγραφή με τις μνείες 246,95.2) στο λ. *Αντιόχεια*. Στον index verborum ad res byzantinas spectantium καταχωρίζονται και λέξεις όπως *άβροχία*, *άνυδρία*, *άποκεφαλίω* κ.ά., η θέση των οποίων είναι μάλλον στο ευρετήριο των αξιωματικόνων λέξεων. Στον ίδιο πίνακα να συμπληρωθεί η λέξη *καίσαρ* με τη μνεία 250,2. Στο κείμενο υπάρχει η γραφή *κούρκωμον* και όχι *κούρκουμον*, όπως

20. Στην αυστραλιανή έκδοση σημειώνονται στο υπόμνημα, στην αγγλική γλώσσα, οι διαφορές σλαβονικού και ελληνικού κειμένου.

21. Το αυτό ισχύει και για τη γραφή *εὔρον* που επίσης προτείνει ο Καμπύλης (255,3).

εμφανίζεται (323,72). Κωδίκελλον γράφεται στο κείμενο (307,*31)! Το ευρετήριο αξιομνημόνευτων λέξεων παρουσιάζει κάποιες ελλείψεις: *αίμόρρους*: 181,35, *βρέτας*: 81,9.21, *δασυπύγων*: 189,73, 209, 75, *ήνιοχέω*: 239,92, *κατάρινος*: 76,81, *κονδοτράχηλος*: 76,79, *λαβραγόρας*: 76,86, *λαρυγγάς*: 76,86, *λευχείμων*: 334,43, *μεθόδια*: 420,72, *ξανθόκομος*: 73,92, *όλοπόρφυρος*: 245,80, *όρχηστής*: 199,46, *ούλόθριξ*: 74,19, 76,72, 77,3.95, 202,32, 229,7 κ.α., *παγκρατιάζω*: 239,92, *περιβωμίζομαι*: 395,31, *περιτείχισμα*: 409,44, *πικρός* (= *ικανός*): 77,13, *πυκτεύω*: 239,92, *σύαγρος*: 153,29, *σύνοφρος*: 77,5, *τετράπωλος*: 135,94, *τοξικός*: 82,41, *ύπορόφωσις*: 261,58, *φιλοκτίστης*: 236,77, *χαλκούργημα*: 244,45. Στο ίδιο ευρετήριο να συμπληρωθούν ορισμένα ήδη υπάρχοντα λήμματα με τις ακόλουθες μνείες: *άπλόθριξ*: 76,74, *άρχιγένετος*: 76,83, *δρομωναρία κάμηλος*: 231,52.54, *ένδοσις*: 326,52, *εύμιλος*: 76,76, *εϋρινος*: 76,75, *εϋστολος*: 274,73, *εϋχαρις*: 76,65, *κονδοειδής*: 77,94, *λεπτοχαράκτηρος*: 213,65, *μελάγχρρος*: 77,2, *μιξοπόλιος*: 76,75, 224,41, 225,46, 230,33, 233,1, *όλοπόλιος*: 232,73, *πυρίκαυστος*: 84,1, *σπανός*: 240,25, *στρογγυλόψις*: 73,84, *ύπόσιμος*: 76,78. Δύο μικρές διορθώσεις στον index locorum: στη σ. 522 γρ. Keydell, ενώ στη σ. 545 να αντικατασταθεί η μνεία της έκδοσης Dindorf του Γεωργίου Συγκέλλου από την έκδοση Mosshammer, καθώς οι παραπομπές ακολουθούν πραγματι την τελευταία αυτή έκδοση, όπως άλλωστε δηλώνεται και στην Εισαγωγή (σ. 18*).

Συμπερασματικά θα έλεγα ότι πρόκειται για άκρως σημαντική προσφορά. Ο νέος Μαλάλας τιμά τον εν πολλοίς άγνωστό μας χρονογράφο του βου αι. και, αποκλίνοντας κατά πολύ από τα έως τώρα παραδεδομένα στον χώρο της εκδοτικής, αποδεικνύει πόσο χρήσιμη είναι στις μέρες μας η κριτική επανεξέταση των βυζαντινών κειμένων.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Anonymi professoris epistulae, recensuit Athanasios Markopoulos [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XXXVII. Series Berolinensis], Berolini - Novi Eboraci, W. de Gruyter, 2000, σελ. 74* + 162, πίν. 2.

Μια αναμενόμενη από καιρό έκδοση είδε πρόσφατα το φως της δημοσιότητας στη γνωστή σειρά του Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Πρόκειται για την έκδοση των εκατόν είκοσι δύο επιστολών του λεγόμενου «ανώνυμου καθηγητή», ενός άγνωστου σε μας δασκάλου του 10ου αιώνα. Στο εξής ο μελετητής του 10ου αι., ο ερευνητής της παιδείας στο Βυζάντιο και της βυζαντινής επιστολογραφίας δεν θα χρειάζεται να ανατρέχει σε διαφορετικές εκδόσεις, καθώς στον τόμο αυτό εκδίδονται για πρώτη φορά όλες οι επιστολές του πιο συζητημένου ίσως ανώνυμου βυζαντινού λογίου. Ταυτόχρονα θα έχει στη διάθεσή του ένα αξιόπιστο κείμενο, ο εκδότης του οποίου συγκαταλέγεται στους καλύτερους γνώστες της εποχής.

Στον τόμο αυτό, όπως και σε όλες εκδόσεις της σειράς, προτάσσεται Εισαγωγή (Einleitung, σσ. 1*-34*), που κινείται σε δύο άξονες: ο πρώτος

αφορά στις επιστολές και τον συντάκτη τους. Ο εκδ. προσπαθεί με βάση τις πληροφορίες που ενυπάρχουν στις επιστολές να σκιαγραφήσει όχι μόνο τη ζωή του ανώνυμου συντάκτη τους, αλλά και την προσωπικότητά του ως δασκάλου, λογίου, γραφέα και ανθρώπου. Στη συνέχεια αναλύει την ίδια τη συλλογή και παρουσιάζει στοιχεία για τους αποδέκτες των επιστολών, την ηλικία τους, την κοινωνική τους θέση και τα αξιώματα που κατείχαν στη βυζαντινή κοινωνία. Ο δεύτερος άξονας αφορά στην παράδοση και την έκδοση της συλλογής. Ο εκδ. περιγράφει με ακρίβεια το μοναδικό χειρόγραφο που παραδίδει το επιστολάριο και απαριθμεί σχολιάζοντας τις προηγούμενες, επιμέρους, εκδόσεις και μεταφράσεις των επιστολών. Η Εισαγωγή ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των αρχών της νέας έκδοσης και μία προσθήκη σχετικά με τη χρονολόγηση της «οικουμενικής συμφοράς», για την οποία γίνεται λόγος στην επιστολή αρ. 26.

Μετά την Εισαγωγή ακολουθούν σύντομες περιλήψεις των επιστολών (Die Regesten der Briefe, σσ. 35*-74*), στις οποίες ο εκδ. επιχειρεί να ταυτίσει πρόσωπα και γεγονότα που αναφέρονται στις επιστολές. Τόσο οι περιλήψεις όσο και τα σχόλια που τις συνοδεύουν είναι εξαιρετικά χρήσιμα, καθώς το κείμενο των επιστολών είναι αρκετά δυσνόητο και τα πρόσωπα που αναφέρονται σ' αυτές όχι ιδιαίτερα γνωστά.

Το κείμενο των επιστολών που ακολουθεί (Text, Epp. 1-122, σσ. 1-100) συνοδεύεται από κριτικό υπόμνημα και ένα πλούσιο υπόμνημα πηγών. Η έκδοση ολοκληρώνεται με ιδιαίτερα χρήσιμα για τη μελέτη του κειμένου Ευρετήρια (Indices, σσ. 101-165).

Η επιμελημένη έκδοση δεν αφήνει πολλά περιθώρια για παρατηρήσεις, γι' αυτό και όσα ακολουθούν θα πρέπει να εκληφθούν μάλλον ως προβληματισμοί.

Στη σ. 1* σημ. 1 ο εκδ. φαίνεται να αποδέχεται την άποψη του R. Browning ότι ο συγγραφέας παραμένει ανώνυμος, γιατί κατά τη διαδικασία της στάχωσης του χειρογράφου κόπηκε το επάνω περιθώριο του φ. 135, στο verso του οποίου ήταν γραμμένο το όνομά του ([...] *bei der Bindung der obere Rand abgeschnitten wurde, dessen Verso den Namen enthielt*). Αυτό είναι, κατά τη γνώμη μου δυνατό, μόνο υπό την προϋπόθεση ότι ο Browning δεν εννοεί το «ξάκρισμα» του φύλλου κατά τη στάχωση, αλλά την αποκοπή ολόκληρης της άνω ώας εξαιτίας της έντονης χαράκωσης, όπως συμβαίνει και σε άλλα χειρόγραφα, κάτι που δεν οφείλεται όμως στη στάχωση. Και αυτό γιατί από την περιγραφή του χειρογράφου (σ. 22*) προκύπτει ότι η σωζόμενη άνω ώα θα πρέπει να είναι περίπου 20-25 χιλ., έτσι ώστε μάλλον είναι απίθανο να υπήρχε το όνομα του συγγραφέα γραμμένο σε τόσο μεγάλη απόσταση από την πρώτη σειρά του κειμένου.

Ο εκδ. πιστεύει ορθά ότι οι περισσότερες επιστολές είναι γραμμένες μεταξύ των ετών 930 και 944/945, αμφισβητώντας έτσι την πρωιμότερη

χρονολόγηση του Browning, παρ' όλα αυτά συμφωνεί μαζί του σε σχέση με τον *terminus post quem* που θεωρεί ότι θα μπορούσε να είναι το έτος 870 (σ. 2*). Αν όμως ισχύει αυτό, τότε θα σήμαινε ότι η παλαιότερη επιστολή που σώζεται έχει γραφεί όταν ο συντάκτης της ήταν 45-50 ετών, κάτι για το οποίο θα μπορούσε να έχει κανείς αμφιβολίες.

Η πιο συζητημένη επιστολή είναι αναμφίβολα η επιστ. 26, καθώς η *οίκουμενική συμφορά*, στην οποία αναφέρεται ο συντάκτης της, προσφέρει μία έμμεση χρονολογική ένδειξη. Ο εκδ. (σ. 1*-2*) αναλύοντας το χωρίο 26, 16-19 ([...] *περι πολλοῦ γάρ ἔστι καὶ τοῦτο ἡμῖν, ὧ σοφώτατε, οἷς οὐκ ἐξεγέντό τι παρ' οὐδενὸς τὸ ἐπιφορτισθὲν ἀποσεῖον ἄχθος ἐν ὄλοις ἑπτὰ καὶ δέκα ἔτεσιν, ὃ ἡ οἰκουμενικὴ ἐπέθηκε συμφορά, τοσοῦτον ἡμῖν ἔσμον περιστῆσασα συγγενῶν*), υποστηρίζει ότι η *οίκουμενική συμφορά* τον ανάγκασε να αναζητήσει καταφύγιο μαζί με τους συγγενείς του στην Κωνσταντινούπολη. Καθώς, νομίζω, από το παραπάνω χωρίο δεν προκύπτει υποχρεωτικά ότι ο «*ανώνυμος καθηγητής*» κατέφυγε εξαιτίας αυτού του γεγονότος στην Κωνσταντινούπολη, ίσως θα έπρεπε να συνυπολογίσουμε το ενδεχόμενο ότι ο ίδιος βρισκόταν ήδη στην Κωνσταντινούπολη και αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο μετά την «*οίκουμενική συμφορά*» ήρθαν και οι συγγενείς του στην Κωνσταντινούπολη.

Στη σ. 6* ο εκδ. υποστηρίζει μία απόψη που έχουν διατυπώσει και παλαιότεροι μελετητές, ότι δηλαδή μία ομάδα μαθητών του ήταν ταυτόχρονα και υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι της κρατικής μηχανής. Παρότι την απόψη αυτή θα επιβεβαίωναν και τίτλοι όπως *Στεφάνω πρωτοσπαθαρίω καὶ μαθητῇ* (επιστ. 9) ή *Κωνσταντίνω βεστήτορι μαθητῇ* (επιστ. 37), δυσκολεύομαι να κατανοήσω πώς είναι δυνατό οι άνθρωποι αυτοί, ενήλικες και αξιωματούχοι, να παρακολουθούσαν ακόμη μαθήματα μέσης παιδείας. Θα ήταν πιθανότερο, νομίζω, να υποθέταμε ότι ο «*ανώνυμος καθηγητής*» του αποκαλεί μαθητές του με βάση παλαιότερη σχέση τους.

Η έλλειψη χρονολογικής ή ειδολογικής οργάνωσης της συλλογής, όπως παραδίδεται στον κώδικα της Βρετανικής Βιβλιοθήκης, σε συνδυασμό με τὰ λάθη που παρατηρούνται στην αρίθμηση των επιστολών και η επανάληψη της επιστ. 23 οδηγεί τον εκδ. να διατυπώσει την άποψη ότι η αρχική συλλογή θα περιλάμβανε ένα μεγαλύτερο αριθμό επιστολών. Η υπόθεση είναι αρκετά λογική, το ερώτημα όμως που, κατά τη γνώμη μου, τίθεται, αν και δεν μπορεί να απαντηθεί, είναι αν υπήρχε αρχική συλλογή. Αν υπήρχε, το πιο πιθανό είναι πως η συλλογή του κώδικα της Βρετανικής Βιβλιοθήκης, ενός χειρογράφου που δεν απέχει χρονικά από τις τελευταίες χρονολογικά επιστολές (αυτός είναι ίσως και ο λόγος για τον οποίο δεν υπάρχει το όνομα του συντάκτη τους στην αρχή της συλλογής), θα έπρεπε μάλλον να παραδίδει τις επιστολές σε χρονολογική σειρά, καθώς δεν θα υπήρχε λόγος για αλλαγές στην οργάνωση της συλλογής. Ίσως είναι πιθανότερο να υποθέσουμε πως ο «*ανώνυμος καθηγητής*» προσπάθησε να ανασυνθέσει τη συλλογή των επιστολών του ζητώντας

μεταξύ άλλων και αντίγραφα των επιστολών του από αυτούς στους οποίους τις είχε στείλει. Αυτό ίσως αποτελεί μία εξήγηση για την ύπαρξη δύο επάλληλων επιστολών προς το ίδιο πρόσωπο και τη συνύπαρξη δίπλα στο όνομα του αποδέκτη ενός τίτλου βυζαντινού αξιωματούχου και την ιδιότητα του μαθητή.

Σχετικά με τα πρόσωπα που αναφέρονται στις επιστολές θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι ο αποδέκτης της επιστ. 28 Πέτρος νοτάριος του μυστικού θα μπορούσε να συνδέεται με τον αποδέκτη των επιστ. 26 και 27 Θεόδωρο πρωτοσπαθάριο και μυστικό και αν αυτός ταυτίζεται με τον Θεόδωρο πρωτοσπαθάριο και κριτή, αποδέκτη της επιστ. 121.

Τέλος, μία μικρή διόρθωση στο εξαιρετικά πλήρες υπόμνημα πηγών: στην επιστ. 73, 11-12 το: *συνείχετο τῷ πάθει και οὐκ ἤθελεν ὡς ἄλλη τις παρακληθῆναι Ῥαχὴλ πρὸς τὰ παρηγοροῦντα ἀνεπίστροφος οὐσα* δεν σχετίζεται με το χωρίο της Γένεσης 30, 22 αλλά με το χωρίο του ευαγγελιστή Ματθαίου 2, 18 (*Ῥαχὴλ κλαίουσα τὰ τέκνα αὐτῆς, και οὐκ ἤθελεν παρακληθῆναι ὅτι οὐκ εἰσιν*).

Κάθε σημαντική έκδοση προσφέρει αναμφίβολα τη δυνατότητα για ευρεία επιστημονική συζήτηση· η παρούσα μάς προσφέρει ταυτόχρονα και τη δυνατότητα να κατανοήσουμε ουσιαστικότερα μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα εποχή, και φωτίζει, στο μέτρο του δυνατού, το μυστήριο του «ανώνυμου καθηγητή». Γι' αυτό και δεν μπορεί παρά να αξιολογηθεί απολύτως θετικά.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

Eustathii Thessalonicensis, Opera minora magnam partem inedita, recensuit P. Wirth [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XXXII. Series Berolinensis], Berolini - Novi Eboraci, W. de Gruyter, 2000, σελ. 48* + 409.

Ἡ ἔκδοση τῶν ρητορικῶν ἔργων τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν P. Wirth ἀποτελεῖ σίγουρα σταθμὸ στὶς ἔρευνες γιὰ τὸν συγγραφέα αὐτόν, ἐφ' ὅσον γιὰ πρώτη φορὰ ἔχουμε στὰ χέρια μας ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ὀμιλιῶν του σὲ κριτικὴ ἔκδοση, ἢ ὅποια εἶναι καρπὸς πολυετοῦς μόχθου ἑνὸς ἀπὸ τοὺς καλύτερους γνῶστες τόσο τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου του ὅσο καὶ τῆς ἐποχῆς του. Στὸν τόμο περιλαμβάνονται ὅλα τὰ ἀνέκδοτα ρητορικὰ κείμενα τοῦ Εὐσταθίου, καθὼς καὶ ἀρκετὰ ἐκδεδομένα. Στὴ λιτὴ εἰσαγωγὴ δίνονται κατατοπιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργο τοῦ Εὐσταθίου, γιὰ ὀρισμένες ἰδιομορφίες τῆς γλώσσας του καὶ γιὰ τὰ χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὰ ἐκδιδόμενα κείμενα. Χρήσιμες εἶναι καὶ οἱ σύντομες περιλήψεις τῶν κειμένων αὐτῶν, οἱ ὁποῖες προτάσσονται τῆς ἔκδοσης.

Τὰ κείμενα ἔχουν ἐκδοθεῖ μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια. Ἐπειδὴ ἔχω ἤδη ἀσχοληθεῖ μὲ προβλήματα ἑρμηνείας καὶ κριτικῆς ἀποκατάστα-

σης όρισμένων χωρίων τών έργων πού έκδίδει ό Wirth¹, θά περιορισθώ έδώ σέ μερικές έπιμέρους παρατηρήσεις στόν τόμο, οί όποίες φυσικά δέν έχουν σκοπό νά μειώσουν τήν άξία τής έκδοσης, ή όποία είναι προφανής, αλλά νά δώσουν στόν άναγνώστη μία εικόνα τών δυσχερειών πού αντιμετώπιζουν ό έκδότης και ό σχολιαστής τών έργων του Ευσταθίου, τόσο λόγω τής δυσκολίας του ύφους του συγγραφέα, όσο και λόγω τών συχών ύπαινωτικών αναφορών του σέ κείμενα τής άρχαίας γραμματείας, πού είναι συχνά πολύ δύσκολο νά έπισημανθούν. Όπωςδήποτε τά κείμενα πού έκδίδονται θά δώσουν τήν εύκαιρία σέ άρκετους φιλολόγους νά έπιδείξουν τις κριτικές ή έρμηνευτικές ικανότητές τους στο μέλλον.

Οί περιλήψεις τών κειμένων, άν και χρήσιμες, δέν βοηθούν πάντα τόν άναγνώστη, λόγω τής πολύ μικρής έκτασής τους. Δέν λείπουν και όρισμένα μικρά άβλεπτήματα ή άνακριβείες. Παραθέτω παραδείγματα: Στή σ. 27* ό έκδότης χαρακτηρίζει τήν έορτή στήν όποία έκφώνησε όμιλία ό Μιχαήλ ό του Άγχιάλου ως Marienfest, ένώ είναι σαφές πώς πρόκειται για τήν έορτή τής Άναλήψεως του Χριστού (πρβ. σ. 126, 48-49 τήν εις σωτηριάν ήμών άνωφόρον πανηγυρίζοντα θείαν άνάληψιν). Στήν ίδια σ. 27* ό έκδότης γράφει ότι ό σάπφειρος τής πατριαρχικής στολής έρμηνεύεται ως ένα Symbol reinen und gottgefälligen Lebens. Ό Ευστάθιος, ώστόσο, τονίζει ότι ό σάπφειρος μπορεί λόγω του χρυσιζοντος χρώματός του νά ύποδηλώνει τήν άγνότητα και τήν καθαρότητα του βίου του Πατριάρχη, συμβολίζει όμως, παράλληλα, λόγω του κάπως σκοτεινού χρώματος πού είναι άνάμεικτο με τò χρυσό (πρβ. σ. 133, 11 οίς δέ και πρòς μέλαν κέκραται), τή διάθεση του πατριάρχη νά κρύβει στο σκότος τής άφάνειας τις άρετές του λόγω ταπεινοφροσύνης. Στήν σ. 15* ό έκδότης γράφει, άναφερόμενος στόν θάνατο του Νικολάου Άγιοθεοδωρίτη, Die Ruckkunft des Toten sei die Heimkehr ins Land der Verheissung· όμως ό Ευστάθιος δέν άναφέρεται στή γή τής έπαγγελίας με άόριστο τρόπο, όπως μπορεί νά πιστέψει ό άναγνώστης διαβάζοντας αύτή τήν πρόταση τής περίληψης, αλλά στήν έπιστροφή του νεκρού σώματος του Νικολάου στήν πατρίδα του, τήν Κωνσταντινούπολη, τήν όποία ταυτίζει με τή γή τής έπαγγελίας (πρβ. σ. 5, 81-82 τουτο δέ εις γήν έπαγγελίας επανέλευσις, τήν τών πόλεων βασιλεύουσαν). Επίσης στή σημ. 1 τής σ. 29* κακώς ύπάρχει παραπομπή σέ έργασία του Π. Άγαπητου, ή όποία δέν άναλύει τόν λόγο Η (Λόγος για τόν Μιχαήλ Άγιοθεοδωρίτη), αλλά τόν λόγο Α (Λόγος για τόν Νικόλαο Άγιοθεοδωρίτη), όποτε ή θέση της είναι στή σ. 15*. Ένοχλητική για τόν άναγνώστη είναι ή διαίρεση και ή άρίθμηση τών κειμένων κατά κεφ., χωρίς όμως νά δηλώνεται πουθενά μέσα στο κείμενο ό άριθμός του κεφ. Επίσης πουθενά δέν ύπάρχουν οί ένδείξεις τών φύλλων τών κωδίκων πού παραδίδουν τά κείμενα, παρ' όλο πού

1. Βλ. Ι. Α. Πολέμης, «Κριτικές και έρμηνευτικές παρατηρήσεις σέ κείμενα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης», Βυζαντινά 21 (2000) 85-121.

στὰ σημεῖα ἀλλαγῆς τῶν φύλλων ὑπάρχουν πάντοτε μέσα στὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης δύο κάθετες γραμμές.

Ἵρισμένες μικρὲς συμπληρώσεις στὸ ὑπόμνημα πηγῶν:

B, 22, 76-77 *τοῖς νηστευταῖς εἶκει μὲν θάλασσα, φέρει δὲ καὶ ἀήρ κούφως ὑπανέχων ὡσεὶ καὶ πτηνὰ οὐράνια*. Στὸ ὑπόμνημα πηγῶν δὲν ὑπάρχει καμιά παραπομπή. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ συγγρ. ἔχει ὑπόψη του συγκεκριμένη περίπτωση ἀνθρώπου (ἢ ἀνθρώπων) ποὺ ἐπιδιόταν στὴ νηστεία καὶ ἀξιώθηκε νὰ ὑψωθεῖ στὸν ἀέρα μετὰ τὴ βοήθεια τῆς θείας χάριτος². Χρήσιμη θὰ ἦταν μία ἔστω ἀναφορὰ στὸ ὑπόμνημα πηγῶν σὲ σχετικὴ ἱστορία ἀπὸ βίο κάποιου ἀγίου. Δείγματος χάριν, παραπέμπω πρόχειρα στὸν βίο τοῦ ὁσίου Ἰωαννικίου τῆς Βιθυνίας³ καὶ στὸν βίο τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας⁴.

B, 23, 16-18 *τὸ τῆς θαλάσσης ὕδωρ ... ποσὶ δὲ αὐθις ἀνδρῶν ἐγκρατεῦτων ὑποστρωθεῖη πιστὸν εἰς περίπατον*. Ὑπάρχουν ὀρισμένες περιπτώσεις ἀγίων ποὺ περπάτησαν ἐπάνω στὸ νερό. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρεται ἐδῶ καὶ πάλι ἡ περίπτωση τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας⁵, παρ' ὅλο ποὺ τὸ κείμενο τοῦ Εὐσταθίου μιλά ρητὰ γιὰ ἄνδρες.

B, 31, 16 *ὅς* (sc. ὁ ἑωσφόρος) *ἐγκατοικήσας τῷ διαβάλλοντι ἐκοινώσατο καὶ τὴν κλῆσιν, πρὸς τε πρᾶγμα φιλιούμενος καὶ πρὸς ὄνομα*. Συνδυασμὸς δύο χωρίων ἀπὸ τὸ Κατὰ Ἰωάννην, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὸν Ἰούδα τὸν Ἰσκαριώτη: 6, 70 (*εἷς ἐξ ὑμῶν διάβολός ἐστι*) καὶ 13, 27 (*καὶ μετὰ τὸ ψωμίον τότε εἰσῆλθεν εἰς ἐκείνον ὁ σατανᾶς*).

Z, 129, 47-48 *ἀρχοῦν εἰς σωτηρίαν λελόγισται ἀρχιερατικοῦ τούτου φαῦσαι κρασπέδου*. Πρβ. Ματθ. 9, 20· 14, 36· Μάρκ. 6, 56· Λουκ. 8, 44 (θεραπεία τῆς αἱμορροοῦσης).

N, 244, 12-13 *καὶ αὐτός* (sc. ὁ Μαϊάνδρος) *τοῖς πτώμασι ἐμφραττόμενος τὸν συνήθη ροῦν ἀνεκόπτετο*. Ἴσως ὑπάρχει ἀπήχηση ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Σκαμάνδρου στὴ ραψωδία Φ τῆς Ἰλιάδος, στ. 219-220: *οὐδέ τί πη δύναμαι προχέειν ῥόον εἰς ἄλα δῖαν, στεινόμενος νεκύεσσι*. Τὴ χρήση τοῦ ὀμηρικοῦ χωρίου σὲ βασιλικὰ ἐγκώμια συνιστᾶ καὶ ὁ Μένανδρος ὁ Ρήτωρ⁶.

N, 245, 40-41 *τὸν καιρόν, τὸ πολυτελέστατον, καθά τις εἶπεν ἀνάλωμα*.

2. Ὅπως ἔχω ἤδη ἐπισημάνει (Πολέμης, ὁ.π., 91), στὴν ἴδια ἐνότητα ὑπάρχει ἀπήχηση καὶ ἀπὸ τὸ Λεμωνάριον τοῦ Μόσχου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ μοναχοῦ Ἰάνθου, ἡ ὁποία πιθανῶς ἦταν γνωστὴ καὶ στὸν παλαιότερο Κύριλλο τὸν Σκυθοπολίτη (βλ. Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα, Schwartz, σ. 97, 3-17).

3. A. M. Talbot (ed.), *Byzantine Defenders of Images. Eight Saints' Lives in English Translation*, Washington, D.C. 1998, σσ. 280-281.

4. PG 87, 3/08 D: *μικρὸν ἀνακύψας ἐκ τῆς εἰς γῆν κατανεύσεως, ὁρᾷ αὐτὴν ὑψωθεῖσαν ὡς ἕνα πῆχυν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ τῷ ἀέρι κρεμαμένην καὶ οὕτω προσεύχεσθαι*. Γιὰ τὴν ἐπίδοση τῆς ὁσίας Μαρίας στὴν νηστεία, βλ. αὐτ., 3716 CD, 3717 C, 3721 D.

5. PG 87, 3721B Ὁρᾷ δὲ αὐτὴν ... ἐπιβᾶσαν τῷ ὕδατι καὶ περιπατοῦσαν ἐπὶ τῶν ὑδάτων ἐπάνω.

6. II, 373, 13-18 Russell-Wilson.

Τὸ χωρίο δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, ὅπως σημειώνεται στὸ ὑπόμνημα πηγῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο 5, 40, ὅπου παραδίδεται ὡς λόγιον τοῦ Θεοφράστου. Τὸ ἀναφέρει καὶ ἄλλοῦ ὁ Εὐστάθιος, ἀποδίδοντάς το ὅμως ἐσφαλμένα στὸν Ξενοφῶντα⁷.

Ὅρισμένες παρατηρήσεις στὸ κείμενο:

B, 20, 2 *τίνες δὴ ποτε; ἢ δῆλον, ὡς οἱ καθεύδοντες*. Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ ἦ τοῦ χειρογράφου σὲ ἦ. Τὸ ἴδιο γίνεται σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες, ὅπου τὸ ἦ ἀκολουθεῖ τὰ ἐρωτηματικὰ τί(ς), ποῦ, πόθεν, κλπ. Σημειώ- νω ὀρισμένα τέτοια παραδείγματα διόρθωσης τοῦ ἦ ἀπὸ τὸν ἐκδότη: B, 20, 32, B, 36, 14, B, 43, 48, E, 73, 29, E, 73, 41, Z, 106, 19, Z, 118, 60 (ἐδῶ ὁ ἐκδότης δὲν σημειώνει κἀν ὅτι τὸ χειρόγραφο δὲν παραδίδει ἦ ἀλλὰ ἦ), Θ, 166, 89, M, 204, 70, M, 209, 42, M, 212, 35, N, 241, 4, O, 268, 58, O, 279, 39. Συνήθως στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ ἦ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ λέξη πάντως. Ἡ συνέπεια, ἐπομένως, τοῦ χειρογράφου στὴ χρήση τοῦ τύπου ἦ δὲν ἐπιτρέπει τὴ διόρθωσή του. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ φαινόμενο ἀπαντᾷ καὶ στὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Εὐσταθίου στὴν Ἰλιάδα, ὅπου ὅμως ὁ ἐκδότης van der Valk διατηρεῖ τὴ γραφὴ ἦ τοῦ κώδικα⁸.

B, 23, 25-30 *οὐχ ὅτι μὴ καὶ δι' Ἐρυθρᾶς εἶχον πεζεύειν οὗτοι* (sc. οἱ Ἰσρα- ηλίται), Θεοῦ μὲν ἐπιτάξαντος, Μωσέως δὲ ὑπακούσαντος καὶ τοῦ κύ- ματος προκατάρξαντος, ἀλλ' ἵνα θαρρήσῃσι τὴν πορείαν ὡς διὰ ξηρᾶς οἱ διώκοντες (ὑδατι γὰρ πιστεῦσαι τοὺς πόδας εἰς ὄ[δον] ἐτόλμησαν) καὶ θαρρήσαντες μεσολαβηθῶσι καὶ τὰ ὑγρά τεῖχη αὐτοῖς ἐπισυστάντα κα- ταρρῶσι καὶ συγχώσωσιν ἀνεξόδευτα. Ὁ Εὐστάθιος στὸ παραπάνω χωρίο τονίζει ὅτι ὁ Θεὸς μποροῦσε νὰ δώσει στοὺς Ἰσραηλίτες τὴ δυνα- τότητα νὰ περπατήσουν ἐπάνω στὴν Ἐρυθρὰ θάλασσα, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ τὴ χωρίσει στὰ δύο. Ὡστόσο, αὐτὸ τὸ ἔκανε γιὰ νὰ παρασύρει τοὺς Αἰγύπτιους διώκτες τους νὰ περάσουν καὶ οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὸ προσωρινὰ στεγνὸ τμήμα τῆς Ἐρυθρᾶς, προκειμένου νὰ πνιγοῦν στὴ συνέχεια μὲ τὴν ἔνωση τῶν ὑδάτων. Ἡ συμπλήρωση, ἐπομένως, *εἰς ὄ[δον]* δὲν εἶναι ἀπο- λύτως ἐπιτυχής, ἐφ' ὅσον ὁ συγγρ. θέλει νὰ πεί ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι, ἂν ἔβλε- παν τοὺς Ἰσραηλίτες νὰ περπατοῦν ἐπάνω στὸ νερό, δὲν θὰ ἀποτολμοῦ- σαν νὰ κάνουν τὸ ἴδιο, ὅποτε δὲν θὰ πνίγονταν. Προτείνεται, ἂν καὶ ὁ χῶρος στὸ χειρόγραφο εἶναι ἀρκετὰ περιορισμένος, κατὰ συνέπεια ἢ συ- μπλήρωση *εἰς ὄ[δον] οὐκ ἂν* ἐτόλμησαν; ἢ *εἰς ὄ[δον] πῶς ἂν* ἐτόλμησαν; ΣΤ, 81, 29: Ὁ ἐκδότης δὲν ἀναφέρει στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ὅτι ὁ κώδικας παραδίδει ἀναβάθμους, ὄχι ἀναβαθμούς. Ἴδιο τονισμὸ ἔχει ἡ λέξη καὶ στὸν λόγο I, 171, 57, ὅπου ὁ ἐκδότης, ἐνῶ αὐτὴ τὴ φορὰ ἐπισημαίνει τὸν

7. Βλ. Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis, *Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, ed. M. van der Valk, I, Lugduni Batavorum 1971, σ. 382, 30-31 μὲ τὴ σημείωση τοῦ van der Valk στὸ ὑπόμνημα πηγῶν.

8. Βλ. γιὰ παράδειγμα, Eustathii, *Commentarii...*, ὁ.π., I, σσ. 169, 6· 306, 21· II, 29, 4.

τονισμὸ τοῦ χειρογράφου στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, προκρίνει καὶ πάλι τὸν τονισμὸ στῆ λήγουσα. Εἶναι μᾶλλον βέβαιο ὅτι ὁ Εὐστάθιος εἶχε τονίσει καὶ στὶς δύο περιπτώσεις στὴν παραλήγουσα, ἐφ' ὅσον χρησιμοποιεῖ καὶ ἄλλοῦ τὸν μὴ κανονικὸ τονισμὸ⁹.

Z, 120, 40-42 τὸ τῆς ἀγέλης πεπλανημένον εἰς ὦμον ἀναθέμενος ἐπανάγαγες τοῖς σοῖς προβάτοις οὐ τῆ ἑκατοντάδι ἔλλειλοιπῶς τι ἔν, ἀλλὰ μυρίῳ πλήθει ποιμνίων Θεοῦ πῶυ ἕτερον ἐκείνους οὐκ ἀγεννές. Ὁ ἐκδότης διορθώνει τὸ ἔλλειλοιπὸς τοῦ κώδικα σὲ ἔλλειλοιπῶς, χωρὶς ἀποχρῶντα λόγῳ, ἐφ' ὅσον ἡ μετοχὴ αὐτὴ συμφωνεῖ κατὰ γένος μὲ τὸ προηγούμενο τό ... πεπλανημένον. Ἡ ἔννοια: ἀφοῦ πῆρες στοὺς ὦμους τὸ χαμένο πρόβατο τοῦ κοπαδιοῦ, τὸ ξανάφερες στὰ δικά σου πρόβατα, ὄχι (ὅμως σάν) ἓνα πρόβατο ποὺ ἔλειπε ἀπὸ τὰ ἑκατό, ἀλλὰ (προσθέτοντας) στὸ μέγιστο πλήθος τῶν κοπαδιῶν τοῦ Θεοῦ ἓνα ἄλλο ὠραῖο κοπάδι (δηλαδὴ τοὺς αἰρετικούς).

Ξ, 252, 82 καὶ ἄλλα φωνεῖν ὅ τι καὶ φρονεῖν ἀναγκάζονται. Τὸ ὅ τι πρέπει νὰ μετατραπῆ σὲ ὅτι (αιτιολογικὸ): ἐξαναγκάζονται νὰ λένε ἄλλα, διότι καὶ ἄλλα ἦταν αὐτὰ ποὺ ἀναγκάζονται νὰ φρονοῦν.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Dennis F. Sullivan, *Siegecraft. Two Tenth-Century Instructional Manuals by «Heron of Byzantium»* [Dumbarton Oaks Studies, XXXVI], Washington, D.C., Dumbarton Oaks, 2000, σελ. xx + 339, εικ. 46.

Τα τεχνικὰ εγχειρίδια τῆς βυζαντινῆς περιόδου σπανίως ελκύουν τὸ ενδιαφέρον τῶν ιστορικών καὶ φιλολόγων. Ἡ ἔλλειψη πληροφοριῶν ιστορικοῦ χαρακτήρα καὶ τὸ ξηρὸ ὕφος τῆς γλώσσας τῶν ἔργων αὐτῶν ἀποτρέπουν, συνήθως, τοὺς ἐκδότες βυζαντινῶν κειμένων ἀπὸ παρόμοια εγχειρήματα. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἡ νέα ἐκδοσὴ τῶν *Παραγγελημάτων Πολιορκητικῶν* καὶ τῆς *Γεωδαισίας*, κειμένων τοῦ 10ου αἰ. που ἀποδίδονται στὸν λεγόμενον Ψευδο-Ἡρώνα τὸν Βυζάντιο, ἀποτελεῖ σημαντικὸ γεγονός γιὰ τὴν ἔρευνα. Εἰδικὰ τὸ πρῶτο κείμενο, ἀν καὶ ἀντιγράφει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀπολλοδώρου τοῦ Δαμασκηνοῦ (2ος αἰ. μ.Χ.), εἶναι ἀπὸ τὶς πλέον πολυτίμες πηγές μας γιὰ τὴν πολιορκητικὴ τέχνη τῶν Βυζαντινῶν.

Ἡ σημασία τῶν προαναφερθέντων κειμένων εἶχε γίνῃ ἀντιληπτὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 16ο αἰ., ὅταν μεταφράστηκαν στα λατινικά ἀπὸ τὸν F. Barocius. Ἀκολούθησαν καὶ ἄλλοι μεταφραστές καὶ ἐκδότες, καθὼς καὶ μὴ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ κειμένου τοῦ Ἡρώνα τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν A. Dain. Δυστυχῶς, οἱ περισσότεροὶ ἐκδότες τῶν κειμένων (οἱ σημαντικότεροὶ ἀπὸ τοὺς οἰοίους ἦταν ὁ C. Wescher τὸ 1867 καὶ ὁ R.

9. Βλ. ὅ.π., III, σ. 518, 17.

Schneider το 1908 για τα *Παραγγέλματα Πολιορκητικά*, και A. J. H. Vincent το 1858 για τη *Γεωδαισία*) βασίστηκαν για την ανασυγκρότηση του αρχαίου κειμένου στον νεότερο κώδικα Bononiensis Universitatis 1497 του 16ου αι. και Parisinus suppl. gr. 817 αντιστοίχως. Η καινούρια έκδοση του Sullivan βασίζεται στο παλαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο, τον Vaticanus gr. 1605, ο οποίος χρονολογείται στις αρχές του 11ου αι. και περιλαμβάνει μόνον τα δύο έργα του λεγόμενου Ἡρωνος του Βυζαντίου. Είναι η πρώτη φορά που τα *Παραγγέλματα Πολιορκητικά* και η *Γεωδαισία* εκδίδονται από τον Vaticanus.

Μετά τον Πρόλογο, ακολουθεί μια αρκετά περιεκτική Βιβλιογραφία (σσ. ix-xviii), στην οποία περιλαμβάνονται και χρήσιμες πληροφορίες για τις παλαιότερες εκδόσεις των δύο κειμένων. Η βιβλιογραφία δεν είναι επιλεκτική, αλλά ούτε και εξαντλητική, αφού δεν περιλαμβάνει πολλές σημαντικές μελέτες, τις οποίες ο αναγνώστης θα πρέπει να τις αναζητήσει στις υποσημειώσεις της Εισαγωγής και στα σχόλια τα οποία βρίσκονται στο τέλος του κειμένου.

Ακολουθεί σύντομη Εισαγωγή (σσ. 1-23), στην οποία παρουσιάζονται τα σπουδαιότερα ζητήματα που αφορούν στα δύο έργα. Η Εισαγωγή ανταποκρίνεται στο όνομά της κυριολεκτικά, καθώς για τα περισσότερα ζητήματα γίνεται μόνο μία μικρή αναφορά και κατόπιν ο αναγνώστης παραπέμπεται σε ειδικότερες μελέτες για κάθε θέμα. Για παράδειγμα, στη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου ο εκδότης δεν αναφέρει παρά ελάχιστα, παραπέμποντας αμέσως στην αντίστοιχη εργασία του Dain και σε άλλες.

Σύντομες αναφορές γίνονται στο πρόβλημα της ταυτότητας του συγγραφέα των δύο έργων και στη χρονολόγησή τους. Το γεγονός ότι η ερυθρογράφηση του Vaticanus gr. 1605 δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ μάς στερεί τη δυνατότητα να γνωρίζουμε με βεβαιότητα το όνομα του συγγραφέα και τον πρωτότυπο τίτλο των έργων του. Μεταγενέστεροι βιβλιογράφοι προσέθεσαν στο χειρόγραφο το όνομα του Ἡρωνος, παρασυρμένοι πιθανότατα από την ομοιότητα του υλικού και πολλών χωρίων των *Παραγγεμάτων Πολιορκητικών* με το έργο του Ἡρωνος του Αλεξανδρέως. Η απόδοση των κειμένων στον λεγόμενο Ἡρώνα τον Βυζάντιο οφείλεται, λοιπόν, σε παρανόηση των πρώτων μελετητών. Ο Sullivan επιλέγει, πολύ σωστά, να αποκαλεί τον συγγραφέα «Anonymus Byzantinus»: όμως, για την αποφυγή σύγχυσης με άλλους ανώνυμους συγγραφείς της βυζαντινής περιόδου, στον τίτλο της έκδοσης παραθέτει κατ' εξαίρεση το όνομα «Heron of Byzantium». Όσο για τον τίτλο του έργου, ο εκδότης χρησιμοποιεί τον καθιερωμένο από την εποχή του Schneider τίτλο *Παραγγέλματα Πολιορκητικά*.

Το πλέον πρωτότυπο τμήμα της Εισαγωγής είναι αυτό στο οποίο ο εκδότης μελετά την εικονογράφηση του έργου (σσ. 8-14), βασιζόμενος σε προγενέστερη μελέτη του για το ίδιο θέμα. Ο Sullivan υποστηρίζει ότι η

εικονογράφηση του κειμένου με μικρογραφίες οι οποίες απεικονίζουν τα περιγραφόμενα αντικείμενα ολοκληρωμένα και εν χρήσει, σε αντίθεση με παλαιότερα εγχειρίδια στα οποία παρατίθενται απλώς σχέδια ή κατόψεις των μηχανημάτων, οφείλεται στο ότι ο Ανώνυμος είχε επηρεαστεί από τα διδάγματα των Νεοπλατωνικών (το έργο των οποίων γνώριζε και στο οποίο παραπέμπει αρκετές φορές στα κείμενά του) για τη διαφορά ανάμεσα στο σχέδιο («σχήμα») και την απεικόνιση («σηματισμός»). Η διαφορά στην εικονογράφηση του Vaticanus gr. 1605, σε σχέση με άλλα βυζαντινά χειρόγραφα που περιλαμβάνουν τεχνικά εγχειρίδια, είχε ήδη επισημανθεί από τον K. Weitzmann και είχε μελετηθεί από τη σκοπιά της ιστορίας της τέχνης. Η θεώρηση του Sullivan είναι πρωτότυπη και προσθέτει σημαντικά στοιχεία στη γνώση μας για τον συγγρ. και το έργο του. Η παντελής απουσία, όμως, των μελετών του Weitzmann από τη βιβλιογραφία και τα σχόλια αποτελεί σημαντική παράλειψη.

Ακολουθούν το κείμενο των *Παραγγεμάτων Πολιορκητικών* (σσ. 26-113) και της *Γεωδαισίας* (σσ. 114-151). Η έκδοση βασίζεται, όπως είπαμε ήδη, στο παλαιότερο και καλύτερο χειρόγραφο, με αποτέλεσμα να είναι σαφώς πιο αξιόπιστη από τις προγενέστερες των Wescher, Schneider και (για τη *Γεωδαισία*) Vincent, οι οποίες βασίστηκαν σε κώδικες recentiores, αν και όχι απαραίτητως deteriores. Στις λίγες περιπτώσεις όπου υπάρχει διαφορά στο κείμενο, η εκδοχή του Sullivan θα πρέπει να προτιμηθεί. Για την ευχερέστερη σύγκριση ανάμεσα στις παλαιότερες εκδόσεις και την τελευταία, ο εκδότης προσέθεσε στο περιθώριο του κειμένου, εκτός από τον αριθμό φύλλου του χφ., και τη σελιδαρίθμηση του Wescher (την οποία ακολουθεί και ο Schneider) και (για τη *Γεωδαισία*) του Vincent. Ο εκδότης περιλαμβάνει, επίσης, και δύο εκτενή παρασελίδια σχόλια, ένα στα *Παραγγέματα* και ένα στη *Γεωδαισία*, τα οποία είχαν παραμείνει έως τώρα ανέκδοτα. Σε αντίθεση με την πρακτική του Schneider, ο οποίος είχε συγκεντρώσει όλες τις παραπομπές του Ανωνύμου σε άλλους συγγραφείς στο τέλος της έκδοσής του, στη νέα έκδοση το apparatus fontium ακολουθεί το κείμενο κατά πόδας και περιλαμβάνει όλες τις πηγές των δύο κειμένων, εκτός, φυσικά, από τον Απολλόδωρο τον Δαμασκηνό, μια και το μεγαλύτερο μέρος των *Παραγγεμάτων* αποτελεί παράφραση του έργου του.

Το πρωτότυπο συνοδεύεται από παράλληλη αγγλική μετάφραση. Η μετάφραση είναι αρκετά σαφής και, ταυτοχρόνως, παραμένει πιστή στο αρχαίο κείμενο. Το κείμενο της μετάφρασης βρίθει αγκυλών οι οποίες υποδηλώνουν προσθήκες του εκδότη-μεταφραστή για την καλύτερη κατανόηση του πρωτοτύπου. Αντιμετωπίζοντας, όπως κάθε φιλόλογος που καλείται να μεταφράσει ένα τεχνικό εγχειρίδιο, το δίλημμα της μετάφρασης ή της μεταγραφής των τεχνικών όρων του κειμένου, ο Sullivan επέλεξε, ορθώς κατά την άποψή μου, να παραθέσει τους τεχνικούς όρους που απαντούν στο κείμενο σε μεταγραφή. Ειδικά για τις αρχαίες μονάδες μέ-

τρησης, η επιλογή αυτή ήταν η καλύτερη. Για τους όρους οι οποίοι περιγράφουν μηχανήματα ακολουθήθηκε παρόμοια τακτική, αν και στις σσ. 105 και 109, όπου οι «σαμβύκαι» μεταγράφονται «sambucas» αντί του ορθού sambukai, ο εκδότης περιέπεσε σε εμφανή αμερικανισμό. Ένα ακόμη μικρό λάθος εμφανίζεται στη σ. 37, όπου η λέξη «τάγματα» μεταγράφεται ως έχει, αντί να μεταφραστεί ως battalions, military units ή με άλλον αντίστοιχο όρο· ο αναγνώστης θα πρέπει να καταφύγει στο αντίστοιχο σχόλιο για να διαπιστώσει ότι ο όρος «tagmata» δεν αναφέρεται στις γνωστές μονάδες της φρουράς της Κωνσταντινούπολης κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Τα σχόλια τα οποία ακολουθούν την έκδοση των κειμένων (σσ. 153-274) ποικίλουν σε έκταση, και είναι από απλές λεξικογραφικές διευκρινίσεις έως εκτενή σχόλια σε ζητήματα τα οποία είχαν ήδη θιγεί στην Εισαγωγή. Ο σχολιασμός είναι σαφής και περιεκτικός, αν και σε πολλά σημεία ο Sullivan αρκείται να παρατηρήσει απλώς ότι ο Ανώνυμος Βυζαντινός προσθέτει νέα στοιχεία στην πηγή του («The Anon. Byz. adds»), χωρίς να επεκτείνεται περαιτέρω. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το Παράρτημα (σσ. 275-281), όπου ο εκδότης περιλαμβάνει στοιχεία για τις διαστάσεις του Ιπποδρόμου της Κωνσταντινούπολης προς καλύτερη κατανόηση του κειμένου της Γεωδαισίας, στο οποίο ο Ιππόδρομος χρησιμοποιείται ως υπόδειγμα για τις μετρήσεις.

Πολύτιμο τμήμα του βιβλίου αποτελούν και οι εικόνες του· εκδίδεται για πρώτη φορά το σύνολο της εικονογράφησης του Vaticanus. Έως τώρα διαθέταμε μόνον τις απεικονίσεις του χφ. της Μπολόνιας στην έκδοση του Schneider. Εκτός από τις μικρογραφίες του χφ. της Βατικανής Βιβλιοθήκης, ο Sullivan παραθέτει μία φωτογραφία φύλλου του χφ. (πρακτική συνηθισμένη πλέον σε πολλές εκδόσεις κειμένων), καθώς και απεικονίσεις του κριού του Ηγήτορος σε μικρογραφίες του Vindobonensis phil. gr. 120 και του Parisinus suppl. gr. 607· οι τελευταίες αντιπαραβάλλονται προς την αντίστοιχη απεικόνιση του Vaticanus gr. 1605 για καλύτερη κατανόηση της διαφορετικής αντίληψης του Ανωμένου ως προς τις απεικονίσεις μηχανημάτων που προαναφέραμε. Δυστυχώς, για λόγους οικονομίας προφανώς, οι απεικονίσεις δεν είναι έγχρωμες, αλλά αποδίδονται σε τόνους του γκριζου, με αποτέλεσμα τη μειωμένη ευκρίνεια ορισμένων μικρογραφιών. Ένα ακόμη αρνητικό σημείο από τεχνικής πλευράς είναι η χρήση γυαλιστερού χαρτιού (ιλλουστρασιόν), το οποίο αποβαίνει κουραστικό για τα μάτια μετά από πολύωρη ανάγνωση.

Οι πίνακες του βιβλίου (σσ. 321-339) είναι πολύ κατατοπιστικοί. Περιλαμβάνουν γενικό πίνακα λέξεων του κειμένου (όπου σημειώνονται με αστερίσκο οι λέξεις οι οποίες αναφέρονται εκτενώς στο σχολιασμό), πίνακες κυρίων ονομάτων και τόπων, κατάλογο σπανίων όρων ή άπαξ λεγομένων, καθώς και αγγλικό πίνακα λέξεων. Ο γενικός πίνακας είναι επιλεκτικός, αλλά δεν υστερεί παρά ελάχιστα από τον αντίστοιχο της έκ-

δοσης Schneider, ο οποίος είναι πλήρης.

Παρά τις κάποιες αρνητικές παρατηρήσεις για την έκδοση, οι οποίες είναι λίγες και αφορούν συνήθως λεπτομέρειες, η γενική εντύπωση που αποκομίζει ο αναγνώστης από το βιβλίο του Sullivan είναι θετική. Η έκδοση, για πρώτη φορά, των έργων του Ψευδο-Ήρωτος και των μικρογραφιών από τον Vaticanus gr. 1605, σε συνδυασμό με τον σε πολλές περιπτώσεις πλούσιο σχολιασμό του κειμένου και τις πρωτότυπες απόψεις που διατυπώνονται, αποτελεί σημαντικό βήμα προόδου και αυξάνει τις γνώσεις μας για το συγκεκριμένο έργο και τον συγγραφέα του. Συμπερασματικά, πρόκειται για αξιόλογη συμβολή στην έρευνα και θα συμβάλει τα μέγιστα στην περαιτέρω μελέτη της πολιορκητικής τέχνης των Βυζαντινών.

Αθήνα

ΧΡΗΣΤΟΣ Γ. ΜΑΚΡΥΠΟΥΛΙΑΣ

Dion C. Smythe (επιμ.), *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider* [Ashgate Variorum], Burlington - Singapore - Sydney, Aldershot, 2000, σελ. 269.

Πρόκειται για την έκδοση των πρακτικών του 32ου Συμποσίου Βυζαντινών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Sussex, που πραγματοποιήθηκε στο Brighton το Μάρτιο του 1998. Ο τόμος εκδόθηκε με την οικονομική συνδρομή της Βρετανικής Ακαδημίας, του Ιδρύματος Ελληνικού Πολιτισμού, του Ιδρύματος Λεβέντη, καθώς και των εκδόσεων Variorum, και περιλαμβάνεται στη σειρά των δημοσιευμάτων της Εταιρείας για την Προώθηση των Βυζαντινών Σπουδών [Society for the Promotion of Byzantine Studies, 8].

Το 32ο Συμπόσιο του Sussex ήταν αφιερωμένο σ' ένα θέμα της μόδας, στους ξένους και τους περιθωριακούς στο Βυζάντιο, και γύρω από σχετικά θέματα στρέφονται οι 19 μελέτες που περιλαμβάνονται στον τόμο των πρακτικών. Στην πρώτη και εισαγωγική από τις μελέτες αυτές, με τίτλο «Ο «άλλος» στο Βυζάντιο», η Margaret Mullet παρουσιάζει την όλη προβληματική γύρω από την εικόνα του «άλλου», του διαφορετικού, του περιθωριακού, του ξένου, του παράξενου στο βυζαντινό κόσμο. Η εικόνα αυτή μπορεί να αφορά μεμονωμένα πρόσωπα, όπως για παράδειγμα ο Ιωάννης ο Ιταλός, αλλά και μεγάλες ομάδες ανθρώπων ή μειονότητες, όπως οι αιρετικοί ή οι αλλόθρησκοι και αλλόδοξοι που ζούσαν μέσα στα εδάφη της αυτοκρατορίας· στη θεματολογία του Συμποσίου περιλαμβάνονται όλοι όσοι βρίσκονται έξω από τις κοινωνικές νόρμες της εποχής και του χώρου τους. Η συγγρ. του άρθρου δίνει ένα πλήθος από σχετικά παραδείγματα, αν και παράλληλα τονίζει ότι η βυζαντινή κοινωνία ήταν μια κοινωνία γενικά ανοιχτή και δεκτική και δεν χαρακτηριζόταν από εξαιρετικά καταδικαστικές τάσεις.

Τα επόμενα πέντε άρθρα αναφέρονται σε θέματα που έχουν σχέση με τον χριστιανισμό και την Εκκλησία. Ο John McGuckin ασχολείται με «Ξένους και πολίτες ενός άλλου χώρου και με το νόημα της ξενιτειάς στην ανατολική χριστιανική μοναστική γραμματεία», η Janet Rutherford αναρωτιέται αν ο «Βυζαντινός ασκητισμός ήταν ξένος προς την επίσημη Εκκλησία», ενώ η Jane Baum προβληματίζεται για το αν υπήρχε «Περιθωριακή θεοδικία», με βάση τους βίους αγίων και τις αντιλήψεις γύρω από την κόλαση κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο. Στη συνέχεια ο Robert H. Jordan παρουσιάζει τις απόψεις του Ιωάννη, ηγουμένου της Μονής Φοβερού. Με τίτλο του άρθρου του «Μια φωνή που βοά έν τη ερήμω» και με βάση το τυπικό του μοναστηριού που συνέταξε ο ίδιος ο Ιωάννης στις αρχές του 12ου αι., ο συγγρ. επισημαίνει τις προσπάθειες για ανεξαρτησία της μονής και για την επιβολή στους μοναχούς της ενός τρόπου ζωής πολύ πιο ασκητικού από αυτόν που επικρατούσε σε άλλα σύγχρονα μοναστικά ιδρύματα. Στο προτελευταίο άρθρο της ομάδας αυτής η Nancy Sevdzenko παραθέτει παραδείγματα ασκητών του 4ου και 5ου αι. και βλέπει τους «Ερημίτες ως ξένους στην έρημο», ενώ στο τελευταίο άρθρο της σειράς, το μόνο γραμμένο σε γαλλική γλώσσα, η Joelle Beaucamp αναφέρεται στις γυναίκες, έτσι όπως τις βλέπει το παραδοσιακό κανονικό δίκαιο της Ανατολικής Εκκλησίας, συμπεραίνοντας ότι οι γυναίκες είναι αποκλεισμένες από τα ιερατικά αξιώματα και τους ιδιαίτερα ιερούς χώρους και αποκλεισμένες από τη λήψη σοβαρών αποφάσεων, ακόμη και αν αυτές οι αποφάσεις αφορούν το σώμα τους ή τον τρόπο της ζωής τους.

Τα επόμενα δύο άρθρα του τόμου αποτελούν άλλη μία μικρή ενότητα, γιατί αφορούν και τα δύο τους εβραίους που ζούσαν στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Στο πρώτο από αυτά ο Nicolas de Lang εξετάζει τη θέση των «Ελλήνων ή Ρωμαίων Εβραίων», τον πολιτισμό τους και την ταυτότητά τους μέσα στα σύνορα του Βυζαντινού Κράτους. Το δεύτερο, γραμμένο από την Hanna Jacobsohn, είναι περισσότερο εξειδικευμένο και εξετάζει το «Αίνιγμα των τάφων των Ρωμανιωτών», δηλαδή των ισραηλιτών υπηκόων της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ως βασικό παράδειγμα για την εξέταση αυτή χρησιμεύουν οι ενεπίγραφοι τάφοι που βρέθηκαν στη Χαλκίδα της Εύβοιας.

Η επόμενη μελέτη, γραμμένη από τον David Jacoby, αναφέρεται στους περιθωριακούς εμπόρους κατά την περίοδο 900-1350 μ.Χ. Εξετάζει την άποψη των βυζαντινών πηγών για τους εμπόρους, υπηκόους της αυτοκρατορίας ή καταγόμενους από γειτονικά κράτη και κυρίως από τις ιταλικές ναυτικές πόλεις. Στη συνέχεια, ο Paul Magdalino επισημαίνει την εξαιρετική θέση της Κωνσταντινούπολης σε σχέση με τις άλλες, τις έξω, περιοχές της Αυτοκρατορίας, ενώ η Lyn Rodley ασχολείται με απεικονίσεις μεμονωμένων λαϊκών προσώπων στη μνημειακή τέχνη της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου στην περιφέρεια του βυζαντινού κράτους.

Οι επόμενες τέσσερις μελέτες σχετίζονται με κείμενα της βυζαντινής γραμματείας. Ο Roderick Beaton επισημαίνει το παράξενο και το διαφορετικό στο βυζαντινό πλασματικό μυθιστόρημα, η Elisabeth Jeffreys αναζητά τους περιθωριακούς στο έπος του Διγενή Ακρίτη και πιο συγκεκριμένα στις παραλλαγές της Grottaferrata και του Escorial, η Charlotte Rouché προσπαθεί να προσδιορίσει τον «ξένο» στο έργο του Κεκαυμένου και ο Geoffrey Greatrex αναρωτιέται αν ο Προκόπιος, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από το πολλαπλό ιστορικό έργο του, ήταν ένας περιθωριακός.

Γενικότερα είναι τα τρία τελευταία άρθρα του τόμου. Η Liliana Simeopona ασχολείται με τους ξένους στο Βυζάντιο κατά τον 10ο αι. και βλέπει την Κωνσταντινούπολη της εποχής εκείνης ως ένα κέντρο συνάντησης διαφόρων πολιτισμών και πολιτισμικής αλληλεπίδρασης. Ο Paul Stephenson παρουσιάζει τις αντιλήψεις των Βυζαντινών για τη διαφορετικότητα ύστερα από την προσάρτηση της Βουλγαρίας το 1018, βασισμένος στις μαρτυρίες των πηγών τις σχετικές με τους λαούς της Βαλκανικής. Τέλος, τον επίλογο του συνεδρίου και του τόμου τον γράφει ένας ιστορικός της τέχνης, ο Robin Cormack, ο οποίος, αφού τονίσει τις διαφορετικές καλλιτεχνικές τάσεις που επικρατούσαν κατά καιρούς στις διάφορες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας, παρουσιάζει συνοπτικά τα θέματα που απασχόλησαν το συνέδριο του Brighton τον Μάρτιο του 1998.

Πρόκειται λοιπόν για έναν τόμο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, σπάζει τη μονολιθική εικόνα για το Βυζάντιο και εξετάζει θέματα εξειδικευμένα και κάθε άλλο παρά κοινότοπα. Βέβαια, τα τελευταία χρόνια οι περιθωριακοί και οι «άλλοι» αποτέλεσαν κύριο θέμα και άλλων συναντήσεων. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί εδώ η ημερίδα που πραγματοποιήθηκε στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν στην Αθήνα, το Μάιο του 1992, με τη γενική εποπτεία της Χρύσας Μαλτέζου, η οποία ήταν υπεύθυνη και για την έκδοση των σχετικών πρακτικών που δημοσιεύτηκαν το 1993 με τον τίτλο *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*. Ο τόμος εκείνος παρουσίαζε σε εννέα εισηγήσεις μεγάλες ή μικρότερες ομάδες του βυζαντινού πληθυσμού που παρουσίαζαν ιδιαιτερότητες και δεν συμμετείχαν στα κοινά, ήταν όμως εντυπωσιακά ευδιάκριτες (οι ειδωλολάτρες, οι εβραίοι, οι μαύροι, οι μάγοι, οι ανιάτα άρρωστοι και ανάπηροι, οι ομοφυλόφιλοι, οι «σαλοί»). Τα πρακτικά του συνεδρίου του Brighton το 1998 παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία θεμάτων και αντιμετωπίζουν το ζήτημα των ξένων και των περιθωριακών από περισσότερες πλευρές, παρεμβάλλοντας απόψεις σχετικές με την τέχνη, τη θεολογία και τη λογοτεχνία. Ακριβώς γι' αυτό κρατούν αμείωτο το ενδιαφέρον τόσο του ειδικού επιστήμονα όσο και του απλού αναγνώστη.

Ιωαννίκιος Καρτάνος, *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* (Βενετία 1536), φιλολογική επιμ. Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, Γλωσσικό Επίμετρο Ελένη Καραντζόλα, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2000, σελ. 619, εικ. 11, ξυλογρ. 8.

Η πρόσφατη έκδοση του έργου του Καρτάνου συμπληρώνει και αντικαθιστά την πρώτη μερική έκδοση του κειμένου (τ. 1, κεφ. 138, φφ. 193) από την ίδια μελετήτρια (Αθήνα 1988), που είχε βασιστεί σε συστηματική έρευνα την οποία πραγματοποίησε η εκδότρια στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας το 1971. Ως τότε το κείμενο ήταν γνωστό από δύο εκδόσεις, τη *Bibliographie Hellénique ... XVe et XVIe siècles*, του É. Legrand και την έκδοση του 184ου κεφ. (με το Χρονικό της Βενετίας) από τον Ch. Hopf στα *Chroniques gréco-romanes*, καθώς και από σποραδικές αναφορές παλιότερων ερευνητών. Τα συμπεράσματα της έρευνας της Ε. Κακουλίδη δημοσιεύτηκαν περιληπτικά στα *Θησαυρίσματα* 12 (1975) 227-256 και ανατυπώθηκαν στον τόμο με μελέτες της ίδιας, *Συμβολές. Νεοελληνικά Μελετήματα* [Έρευνες στη Νέα Ελληνική Φιλολογία, 4], Ιωάννινα 1982. Τώρα, η αναθεωρημένη και πλουτισμένη (ως προς την εισαγωγή) έκδοση ολόκληρου του κειμένου (κεφ. 193, φφ. 403) εντάσσεται σε ένα ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας (στο εξής: ΚΕΓ), σχετικό με τις αμεσότερες προβαθμίδες της νεότερης ελληνικής. Ένας άλλος στόχος του ίδιου προγράμματος είναι η έκδοση ανθολογίου δημοσίων κειμένων του 16ου αι.

Η έκδοση της *Παλαιάς τε και Νέας Διαθήκης*, του πρώτου πεζού νεοελληνικού κειμένου των εκδόσεων Βενετίας ύστερα από το περίφημο Άνθος των χαρίτων (1529), περιλαμβάνει αναλυτικό Πίνακα Περιεχομένων (σ. 7), Προλογικό Σημείωμα του αναπληρωτή προέδρου και επόπτη του προγράμματος του ΚΕΓ Ι. Ν. Καζάτζη (σ. 9· εκτίθενται σύντομα οι στόχοι και η σημασία της έκδοσης, και οι προοπτικές του ΚΕΓ για τη μελέτη της μεσαιωνικής και πρώιμης νεοελληνικής γλώσσας), σύντομο Πρόλογο της εκδότριας (σσ. 11-12· δίνονται συνοπτικά τα γνωστά στοιχεία για τη ζωή και το έργο του συγγρ., που συζητούνται αναλυτικότερα σε ειδικά κεφ., δικαιολογείται η χρήση της ιστορικής ορθογραφίας ως πλησιέστερης στη μορφή του πρωτοτύπου και εξηγούνται η προσαρμογή της ορθογραφίας στα δεδομένα της σημερινής εκδοτικής πράξης, καθώς και η πολυτυπία του κειμένου στα γραμματικά και φωνητικά φαινόμενα· τέλος, εκφράζονται ευχαριστίες προς το ΚΕΓ και τους συνεργάτες της έκδοσης), αναπτυγμένη Εισαγωγή με πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές στις υποσημειώσεις, χωρισμένη σε τρία μέρη (σσ. 17-85· ασυνέπεια παρουσιάζεται ως προς τη χρήση, λόγω ομοιομορφίας, της μονοτονικής γραφής για τα παραθέματα που περιλαμβάνονται στην Εισαγωγή, ενώ το πρόβλημα δεν αντιμετωπίζεται με τον ίδιο τρόπο στο Γλωσσικό Επίμετρο, όπου μόνον ο σχολιασμός και όχι τα παραθέματα δίνονται σε μονοτονικό, ή στο Γλωσ-

σάρι, όπου τα λήμματα παρατίθενται με ιστορική ορθογραφία και τα ερμηνεύματα στο μονοτονικό). Ακολουθούν Επιλογή Βιβλιογραφίας (σσ. 86-87), το Κείμενο (σσ. 91-502· θα περιμέναμε περισσότερα στοιχεία για τις εκδοτικές αρχές που εφαρμόστηκαν· το μόνο που υπάρχει είναι μια σύνομη αναφορά στον πρόλογο), αυτοτελές Γλωσσικό Επίμετρο, που επιμελήθηκε η φιλόλογος Ε. Καραντζόλα (σσ. 503-550), χρησιμότετα Ευρετήρια με εκτενές Γλωσσάρι (σσ. 553-586), Πίνακας κυρίων ονομάτων (σσ. 597-614), Πίνακας ονομάτων και θεμάτων της Εισαγωγής, όπου αποδελτιώνονται οι υποσημειώσεις (σσ. 615-617), Πίνακας εικονογραφήσεων (προμετωπίδες και κολοφώνες εκδόσεων, καθώς και των ξυλογραφιών της editionis princeps του 1536, σ. 619· μια παραδρομή, που αφορά τη χρονολογία της εικονιζόμενης έκδοσης στη σελ. 90, διορθώνεται εδώ. Αλλά στις προμετωπίδες των εκδόσεων, που θα έπρεπε μάλλον να τυπωθούν πιο κοντά στο Κείμενο, παρατηρούμε τον τίτλο παλαιά τε και νέα διαθήκη, με τη συνέχεια ήτοι το άνθος και αναγγαίον αυτής. έτι δε πάνυ ωφέλιμον και αναγγαίον προς πάσα χριστιανόν, τίτλος που ίσως ανταποκρινόταν και στο ιταλικό πρότυπο. Ο πλήρης αυτός τίτλος λείπει από την παρούσα έκδοση, χωρίς να εξηγείται αν, κατά την εκδότρια, δεν εντάσσεται στο κείμενο του Καρτάνου αλλά θεωρείται εκδοτική προσθήκη). Πάντως στην ανακοίνωσή του «Η Παλαιά και Νέα Διαθήκη, ποίημα προγενέστερο του 17ου αι.», στον τόμο: *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi»* (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)/*Origini della letteratura neogreca. Atti del secondo congresso internazionale «Neograeca Medii Aevi»* (Venezia, 7-10 Novembre 1991) [Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου, 15], τ. 1-2, Venezia 1993 (στο εξής: *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*), τ. 2, σσ. 242-277, ο Ν. Μ. Παναγιωτάκης θεωρεί ότι ο τίτλος του έργου του Καρτάνου και, πιθανώς μέσω αυτού, ο τίτλος της έμμετρης *Παλαιάς και Νέας Διαθήκης* ανάγονται στον τίτλο ενός κοινού ιταλικού προτύπου, οι διάφορες παραλλαγές του οποίου μένει να διερευνηθούν. Επίσης, σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, τον τίτλο *Historia ή Historiae Veteris et Novi Testamenti* τον συναντούμε και σε γερμανικές εκδόσεις, ενώ στα ιταλικά *Fioretti* η δήλωση της «Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης» απαντά συχνότερα στον κολοφώνα και όχι στην προμετωπίδα των εκδόσεων.

Η Εισαγωγή της έκδοσης χωρίζεται σε τρία μέρη: (1) «Ο Ιωαννίκιος Καρτάνος και το έργο του», (2) «Η διδασκαλία του Καρτάνου», (3) «Ζωντανός λόγος». Το πρώτο κεφ. του πρώτου μέρους («Ο συγγραφέας») παρουσιάζει βιογραφικά στοιχεία με βάση το συγκεντρωμένο άγνωστο και ανέκδοτο αρχειακό υλικό (βλ. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Διάγραμμα των αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας. Συμπληρωμένη έκδοση*, Αθήνα ¹1978, ³1983), τις μαρτυρίες των συγχρόνων του και τις πληροφορίες που αντλούνται από το ίδιο το έργο του.

Η υποχρεωτική εξορία από την Κέρκυρα και η παραμονή του στη Βενετία τον

συνδέουν με τον λίγο μεταγενέστερό του λόγιο Αλέξιο Παρτούρο. Για την ιστορία της Κέρκυρας στον 16ο αι. και την αξιοποίηση του Ιστορικού της Αρχείου καθώς και του Αρχείου του Λ. Βροκίνη βλ. τη βιβλιογραφία που δίνει ο Σ. Ε. Κακλαμάνης στην παρουσίαση της διδακτορικής διατριβής της Κ. Φ. Ζαρίδη, *Ελληνικά* 47 (1997) 395-406. Βλ. επίσης το *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, που δημοσιεύει έγγραφα σημαντικά για την ιστορία του νησιού.

Εξάλλου, η συγγραφή του κύριου έργου του στη φυλακή εντάσσει τον Καρτάνο στην παγκόσμια παράδοση των φυλακισμένων συγγραφέων, η οποία στην περίπτωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας ξεκινά από τον Μιχαήλ Γλυκά.

Βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Β' 1, Αθήνα, Σοκόλης, 1999, σσ. 340-357, όπου παραπέμπει και η Μ. Θεοδοσοπούλου στην παρουσίαση της υπό συζήτηση έκδοσης στο *Βήμα* (29.10.2000). Για τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Αρσένιο, βλ. και Μ. Ι. Μανούσκακας, «Αρσενίου Μονεμβασίας του Αποστόλη επιστολαί ανέκδοτοι», *ΕΜΑ* 8.9 (1958) 5-59.

Το δεύτερο κεφ. («Το έργο του Ιωαννίχιου Καρτάνου») ασχολείται με τη συγγραφική του δραστηριότητα. Προσθέτω τώρα ότι, εκτός από την *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, ανακαλύφθηκε πρόσφατα ένα άλλο, μικρό δικό του έντυπο με κείμενο πεζό, δημώδες, αλλά όχι αφηγηματικό, βλ. Μ. Jeffreys, *Ελληνικά* 50 (2000) 45-53, άρθρο που δημοσιεύτηκε αργά και δεν χρησιμοποιήθηκε στην έκδοση της Ε. Κακουλίδη.

Το τρίτο κεφ. («Οι εκδόσεις») δίνει λεπτομερή και συστηματική περιγραφή των 5 εκδόσεων που γνώρισε το έργο μέσα σε 31 χρόνια, από το 1536 ως το 1567. (Ο C. Horf αναφέρει και μια ανεπιβεβαιώτη από αλλού «δεύτερη» έκδοση που έγινε στη Βενετία το 1566 από τον Giacomo Leoncini). Το κείμενο της τελευταίας διαθέσιμης έκδοσης έχει διορθωθεί σε ορισμένα σημεία, ύστερα από την κριτική που ασκήθηκε στο βιβλίο από τον συντηρητικό ελληνορθόδοξο κληρικό Παχώμιο Ρουσάνο. Η μεγάλη εκδοτική επιτυχία του έργου του Καρτάνου, ανάλογη με αυτήν των έργων του λίγο μεταγενέστερου Δαμασκηνού Στουδίτη, παρά τον όγκο του και επομένως την υψηλή τιμή αγοράς, οφείλεται κατά την εκδότρια στο ύφος (ελάχιστα ρητορικά σχήματα και αραιές αναφορές στα ιερά κείμενα) καθώς και στη γλώσσα (κοινή ομιλουμένη του 16ου αι.)· αντίθετα, οι Διδαχές του Αλέξιου Παρτούρου πρέπει να απέτυχαν εκδοτικά λόγω, ίσως, του περίτεχνου ύφους και της αποκλίνουσας από το μέσο γλωσσικό επίπεδο λόγιας εκκλησιαστικής γλώσσας. Η πρώτη έκδοση και οι πολλές ανατυπώσεις του Θησαυρού του Δαμασκηνού Στουδίτη (1557/8, κ.ε.), όπως και η ανατύπωση της *Παλαιάς τε και Νέας Διαθήκης* στα 1556, κυκλοφόρησαν από το ίδιο τυπογραφείο, του Cristoforo Zanetti που δαδέχθηκε τις εκδοτικές δραστηριότητες του Damian di Santa Maria.

Βλ. τη βιβλιοπαρουσίαση του Σ. Ε. Κακλαμάνη, ό.π., σ. 399 σημ. 12. Πρόσθετες πληροφορίες για τη ζωή και την εκδοτική δραστηριότητα του Δαμιανού di Santa Maria δίνει ο Σ. Ε. Κακλαμάνης στην ανακοίνωσή του, «Αρχεακές μαρτυρίες

για τη ζωή του Ανδρέα Κουνάδη και του Δαμιανού di Santa Maria», *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. 2, σσ. 595-605. Βλ. επίσης, E. Follieri, «Su alcuni libri greci stampati a Venezia nella prima metà del cinquecento» και «Il libro graeco per I Greci nelle imprese editoriali romane e veneziane della prima metà del cinquecento», *Byzantina et italograeca. Studi di filologia e di paleografia* [Editioni di storia e letteratura], Roma 1997, σσ. 67-110 και 249-272 αντίστοιχα. Για τον αριθμό των αντιτύπων που συγκροτούσαν κάθε έκδοση και για την αγορά του ελληνικού βιβλίου, βλ. Φ. Ηλιού, «Σημειώσεις για τα “τραβήγματα” των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», *Ελληνικά* 28 (1975) 102-141. Ενδιαφέρουσες επίσης, όσο αφορά την ελληνική τυπογραφία, είναι οι παρατηρήσεις του Γ. Κεχαγιόγλου, στην παρουσίαση του βιβλίου των Α. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια - E. Layton, *Το Ελληνικό Βιβλίο (1476-1830)*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1986, στα *Ελληνικά* 38 (1987) 205-221. Βλ. επίσης Λ. Πολίτης, «Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima letteratura neoellenica», στον τόμο: H.-G. Beck - M. Manousakas - A. Pertusi (επιμ.), *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e Problemi...*, τ. 2, Firenze 1977, σσ. 443-482.

Στο τέταρτο κεφ. («Το ιταλικό πρότυπο») υποδεικνύεται το *Fioretto* [ή *ioretti*] *di tutta la Bibbia historiato* ως το πρότυπο των 179 πρώτων κεφ. του έργου, παρά τις επιμέρους αποκλίσεις του έργου του Καρτάνου από αυτό.

Πρόσθετες πληροφορίες και βιβλιογραφία σχετικές με το ιταλικό αυτό ανθολόγιο, που άσκησε σημαντική επίδραση και στην *Κοσμογέννηση* του Χούμνου, ενώ αποτέλεσε βασική πηγή και για την έμμετρη ανώνυμη *Παλαιά και Νέα Διαθήκη*, κείμενο του τέλους του 15ου και των αρχών του 16ου αι., δίνει ο Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. 2, σσ. 252-255· εκεί και βιβλιογραφία για τα έμμετρα δυτικά κείμενα με θέματα αντλημένα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη. Γενικότερα για τα έργα της δυτικής λογοτεχνίας που έχουν δεχτεί επιδράσεις από την ιερά ιστορία, βλ. το εξαιρετικό βιβλίο του G. Highet (μτφρ. Τζένη Μαστοράκη), *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1988.

Στο πέμπτο κεφ. («Η μετάφραση») επισημαίνονται τα μεταφραστικά προβλήματα του κειμένου και δίνεται ένα δείγμα της μεταφραστικής πιστότητάς του. Σε φωνητική αλλαγή ή παρανόηση οφείλεται η απόδοση του ιταλ. Liborio (όνομα αγίου, λατ. Liborius) ως μπόριο (σ. 110), λέξη την οποία η εκδότρια αφήνει ανερμηνευτή (βλ., όμως, *Dizionario Enciclopedico Italiano*, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, fondata da Giovanni Treccani, Roma 1970). Σε άλλες περιπτώσεις, χρησιμοποιούνται από τον Καρτάνο αυτούσιες βενετικές ή ιταλικές λέξεις, για να αποδοθεί το νόημα του κειμένου· π.χ. η λέξη ρεταγιάδες (επίσης ανερμηνευτή), που προέρχεται από το βεν. retagiado, μτχ. παρακ. του retagiar (ιταλ. ritagliare) και σημαίνει πιθανώς «γεμάτος με διακοσμητικές εγχοπές, με ανάγλυφα στολίδια» (βλ. λεξικό του Boerio), ή η λέξη οζούρα που αποδίδει όχι μόνο το ιταλ. usura αλλά και έχει άλλες σημασίες στο κείμενο, ενώ παράλληλα χρησιμοποιείται και η ελλην. λέξη τόκος, κτλ. Για την προέλευση, τις σημασίες και τις σημασιολογικές αποχρώσεις της λέξης, βλ. Ε. Κριαράς, «Ζούρα

και παράγωγα. Σημασιολογικά και ετυμολογικά», Αθηνά 73-74 (1973) 96-103, που ανατυπώθηκε στα *Μεσαιωνικά Μελετήματα*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 346-353, καθώς και του ίδιου, «Sprachliche Beobachtungen im Zyprischen und underes», *Folia Neohellenica* 1 (1975) 77-84.

Στο έκτο κεφ. εξετάζονται οι άλλες πηγές του έργου. Εκτός από το ιταλικό πρότυπο είναι φανερή η επίδραση ελληνικών εκκλησιαστικών και χρονογραφικών πηγών. Σημειώνω ότι το θέμα χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση. Πιθανώς χρησιμοποιείται και η χρονογραφία του Γλυκά ως έμμεση πηγή. Την ερμηνεία, π.χ., της επωνυμίας του Κωνσταντίνου Ε' Κοπρώνυμου την παραδίδει μόνο ο Γλυκάς από τους γνωστούς χρονογράφους (βλ. τη διδ. διατρ. της Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Η χρονογραφία του Μιχαήλ Γλυκά και οι πηγές της*, Θεσσαλονίκη 1981)· την πτώση του τρούλου της Αγίας Σοφίας κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστίνου Β', ο Γλυκάς και τα Πάτρια· την παραλλαγή της δολοφονίας του Μ. Κωνσταντίνου, εκτός από τον Γλυκά, ο Φιλοστόργιος και το *Μαρτύριο του Αγίου Αρτεμίου*· την ανασκόπηση των επτά πρώτων οικουμενικών συνόδων, ο Γλυκάς και κάποια από τις *Συνόψεις περί των Συνόδων*, που αποτελούν ιδιαίτερο είδος της βυζαντινής θεολογικής γραμματείας. Υπάρχουν επίσης λεκτικές ομοιότητες με τη χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτση στην αρνητική παρουσίαση του Νικηφόρου Α' και στη θετική του Μιχαήλ Α' Ραγγαβέ. Πλούσιο υλικό για τη διερεύνηση των πηγών προσφέρει εξάλλου η παράδοση για τον θάνατο του Πιλάτου (βλ. Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, «Ο θάνατος του Ποντίου Πιλάτου μέσα από τις βυζαντινές αφηγηματικές πηγές», στον τόμο: *Μνήμη Λίνου Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 77-107). Όσον αφορά το χρονικό που ο P. Schreiner στην έκδοσή του, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, Wien 1975, εντάσσει στο κεφ. «Veneto-Moreotische Chroniken», ένα μέρος από την αρχή του περιλαμβάνεται και στο *Βιβλίο ιστορικών* ή «Χρονογράφος» του Ψευδοδωρόθεου Μονεμβασίας.

Στο έβδομο κεφ. («Η κριτική και η πολεμική») γίνεται λόγος για τις κατηγορίες περί κακοδοξίας που αποδόθηκαν στον Καρτάνο από τον σύγχρονό του Παχώμιο Ρουσάνο, αλλά και για τις απόψεις της νεότερης κριτικής, που στάθηκε αρνητική ως προς τη θεολογική, κυρίως, πλευρά του έργου του.

Στο δεύτερο μέρος της Εισαγωγής, που αναφέρεται στον διδακτικό χαρακτήρα του έργου, το πρώτο κεφ. («Η διδασκαλία κατά το ιταλικό πρότυπο») ερευνά τον βαθμό εξάρτησης του συγγρ. από το πρότυπό του.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη Σίβυλλα και για τα απόκρυφα κείμενα δίνει η Χ. Γ. Αγγελίδη, «Όνειρα και Οράματα του προφήτη Ερμά», στον τόμο: *Όψις ενυπνίου*, Ηράκλειο 1993. Για τη μορφή της Σίβυλλας, όπως παρουσιάζεται σε έργα της δυτικής λογοτεχνίας, βλ. G. Highet, ό.π. Σχετικά με τη Βερονίκη, την ίαση του Τιβερίου και την καταστροφή των Ιεροσολύμων, θέματα που απαντούν και στην έμμετρη *Παλαιά και Νέα Διαθήκη*, βλ. τη σχετική βιβλιογραφία που πα-

ραθέτει ο Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. 2, σσ. 257-261. Ο ίδιος δίνει την πληροφορία ότι η τεκνοφαγία από τις γυναίκες των Ιεροσολύμων αναφέρεται και στο κρητικό κείμενο *Συναξάριον των ευγενικών γυναικών*, σσ. 322-328. Για τον βίο του Ιούδα, βλ. W. Puchner, «Byzantinische und westliche Einflüsse auf die religiöse Dichtung Kretas zur Zeit der venezianischen Herrschaft: Das Beispiel der apokryphen Judasvita in dem Gedicht, Altes und Neues Testament», *Αρχές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. 2, σσ. 278- 312.

Το δεύτερο κεφ. του δεύτερου μέρους εξετάζει τις ελληνικές πηγές του έργου. Σύμφωνα με τον Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. 2, σσ. 250, 253, αν εξαιρέσουμε την *Παλαιά ή Ιστορία του Παλαιού*, κάποια ελληνικά απόκρυφα κείμενα (που χρησιμοποιήθηκαν πιθανώς ως έμμεσες πηγές από τον Καρτάνο, ο οποίος δεν γνώριζε καλά τη λόγια ελληνική γλώσσα), καθώς και την εξιστόρηση της ιεράς ιστορίας στο έμμετρο χρονικό του Κωνσταντίνου Μανασσή, δεν υπάρχουν άλλα ανάλογα κείμενα στη βυζαντινή λογοτεχνία (για το στιχουργημα *Παραβολή παράδειγμα στο πάθος του Σωτήρος*, βλ. Γ. Μαυρομάτης, «Έμμετρη παράφραση της Καινής Διαθήκης του δέκατου πέμπτου αιώνα», στον τόμο: *Prosa y verso en griego medieval: Rapports of the International Congress «Neograeca Medii Aevi iii»*, Vitoria 1994, Amsterdam 1996, σσ. 243-258). Πάντως, ο διδακτισμός του Καρτάνου ακολουθεί τα εκκλησιαστικά πρότυπα, ενώ οι χρονογράφοι συχνά αποβλέπουν περισσότερο στην τέρψη των αναγνωστών παρά στη διδαχή. Από την Παλαιά Διαθήκη προέρχονται τα όνειρα του Ιωσήφ, του οινοχόου, του αρτοποιού και του Φαραώ, που περιλαμβάνονται σε πολλές χρονογραφίες μέχρι και τον Ψευδοδωρόθεο. Από τον Ιερεμία 23:25-28 και τη Σοφία Σειράχ 34:1-8, ξεκινά επίσης η «αντιονειρική» χριστιανική παράδοση που εισάγεται εδώ (βλ. Δ. Ι. Κυρτάτας, «Τα όνειρα της ερήμου», *Όψις ενυπνίου*, ό.π., σσ. 259-281). Σχετικά με το λογοτεχνικό μοτίβο «ubi sunt», που απαντά στη σ. 391 της παρούσας έκδοσης («Ω Άδη και σκότος, πόνοι τώρα η δόξα σου;») και την πιθανή προέλευσή του από την Παλαιά Διαθήκη, βλ. την ανακοίνωση του Μ. Λασιθιωτάκη, *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. 1, σσ. 438-452). Από την άλλη, η αντίθεση ανάμεσα στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη αποτελεί ένα κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο συγκροτούνται πολλές εκκλησιαστικές ομιλίες (βλ. Χ. Γ. Αγγελίδη, «Ανδρέας Κρήτης: Ομιλίες εις το Γενέθλιον της Θεοτόκου», στον τόμο: *Ενθύμησις Ν. Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σ. 4).

Το τρίτο κεφ. («Παιδεία του συγγραφέα») επισημαίνει την έλλειψη πληροφοριών σχετικών με το μορφωτικό επίπεδο του Καρτάνου. Σημειώνουμε ότι ανάλογη είναι η περίπτωση του ανώνυμου συγγραφέα του *Ανθους των Χαρίτων*. Αντίθετα, ο περίπου σύγχρονος του Καρτάνου Ραρθούρος γνώριζε τη βυζαντινή παράδοση της εκκλησιαστικής ρητορικής, όπως φαίνεται από τη σχετική ειδική ορολογία που εισάγει στο έργο του (βλ. βιβλιοπαρουσίαση Σ. Ε. Κακλαμάνη, ό.π., σ. 402). Για την εκπαιδευ-

τική πραγματικότητα στην περίοδο 16ος-18ος αι., καθώς και τις σχέσεις με τον αρχαίο κόσμο, βλ. Άλκης Αγγέλου, «Μια διερευνητική περιπλάνηση στους δύσβατους χώρους της Νεοελληνικής Γλωσσικής Παιδείας», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 5 (1996) 143-196.

Στο τέταρτο κεφ. («Το κήρυγμα, Θεολογία και εκκλησιαστική πρακτική») εξετάζεται η θεολογική επάρκεια του συγγρ. Το υλικό που προφέρεται εδώ χρειάζεται να μελετηθεί από ειδικότερους ερευνητές.

Το πέμπτο κεφ. («Σύγχρονος βίος») αναφέρεται σε θέματα που αφορούν την Εκκλησία, την κοινωνία, την καθημερινή πρακτική. Μια διόρθωση: Οι ονομασίες των αναφερόμενων στη σ. 76 νομισμάτων δεν είναι αποκλειστικά βενετικές. Η λέξη άσπρο(ν) προέρχεται από τη λατινική *asper*, απαντά ήδη σε πηγές του 11ου αι. με τη σημασία «ασημένιο νόμισμα», καθώς και σε έγγραφα της Πάτμου τον 13ο αι. Το δουκάτο(ν) είναι λέξη λατινικής προέλευσης που απαντά ήδη τον 6ο αι. (βλ. λεξικό Lampe). Το μσν. φλουρί(ον) < φλωρίον < μσνλατ. *flor(enus)* απαντά τον 13ο αι. για το νόμισμα της Φλωρεντίας και τον 15ο αι. στα απομνημονεύματα του Σουλβέστρου Συρόπουλου, βλ. *Les mémoires de Sylvestre Syropoulos*, Paris 1971 (πρβ. Du Cange).

Για το θέμα των νομισμάτων, βλ. το ενδιαφέρον βιβλίο της Ευτυχίας Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996. Για τη στάση των λογίων της εποχής απέναντι στο οικονομικό ζήτημα, βλ. τα μελετήματα της Λ. Δρούλια, «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», σσ. 7-40, και του André Deisser, «Πρώτες ενδείξεις της ευαισθητοποίησης των Ελλήνων διανοουμένων στα οικονομικά προβλήματα» [15ος και 16ος αι.], σσ. 41-58, που περιλαμβάνονται στον τόμο: Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των βαλκανικών λαών, 15ος-20ός αι.*, Αθήνα 1988. Χρήσιμα στοιχεία για το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της εποχής δίνει ο Γ. Σ. Πλουμίδης στις μελέτες του, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974· «Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600), Ιωάννινα 1985.

Σχετικά με την αντιγυναικεία παράδοση που εισάγεται στο έργο, βλ. και Τ. Α. Καπλάνης, «Καθρέφτες γυναικών ή μισογυνικά κείμενα της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας;», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981 (Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998)*, τ. 1, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σσ. 293-316.

Στο έκτο κεφ. («Κατάθεση πείρας») εκτίθενται ζητήματα ποιητικής. Για την έννοια του όρου *ιστορία*, που δηλώνει το αντίθετο της *θεωρίας* στην πατερική φιλολογία, βλ. R. Bornert, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VIIe au XVe siècle*, Paris 1966. Για την αντιαφηγηματικότητα των ομιλιών, βλ. Χ. Γ. Αγγελίδη, «Ανδρέας Κρήτης: Ομιλίες εις το Γενέθλιον της Θεοτόκου», *Ενθύμησις Ν. Μ. Παναγιωτάκη*, ό.π., σ. 5. Χρή-

σιμο θα ήταν επίσης να διερευνηθούν στοιχεία του προλόγου και του επιλόγου, όπως ο τόπος της αμάθειας του συγγρ., της αντιπαράθεσης των «γραμματικών και λογικών» προς την κοινή γλώσσα κτλ., που απαντούν και στη δημώδη ποίηση (πρβ. Γ. Κεχαγιόγλου, *Κριτική έκδοση της Ιστορίας Πτωχολέοντος*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 97). Ο συνδυασμός και άλλων στοιχείων, όπως η αποστροφή προς τον αναγνώστη, ο καθορισμός συγκεκριμένου χριστιανικού πλαισίου, η σύντομη παρουσίαση του περιεχομένου, η αναφορά σε θρησκευτικές αυθεντίες, η αντιπαράθεση των αρχαίων σοφών προς την Αγία Γραφή κτλ. εντάσσει το κείμενο στη λαϊκότροπη χρονογραφική και εκκλησιαστική παράδοση. Ο τόπος της συντομίας προς αποφυγή κόπωσης του αναγνώστη, που απαντά και σε χειρόγραφα έργα, προσαρμόζεται εδώ στα βιβλιολογικά δεδομένα. Ενδιαφέρουσα εξάλλου είναι και η χρήση των συγγραφικών σχολίων με τη μορφή παρεμβάσεων και παρεμβολών, κάτι που σχετίζεται με τη ρητορική θεωρία.

Βλ. P. A. Agapitos, *Narrative Structure in the Byzantine Vernacular Romances. A Textual and Literary Study of Kallimachos, Belthandros and Libistros*, München 1991, σσ. 74-90, και D. R. Reinsch, «Autor und Leser in frühbyzantinischen hagiographischen und historiographischen Werken», *XVIII Congrès International des Études Byzantines: Rapports plénières*, Μόσχα 1991. Για τον γνωστό στη ρητορική γραμματεία τόπο της υποτιθέμενης ανικανότητας του αφηγητή, βλ. P. A. Agapitos, ό.π., σσ. 86-87.

Στο έβδομο κεφ. («Η τέχνη της “Διδασκαλίας”. Ο “Θεατρικός” λόγος») επισημαίνονται οι αφηγηματικές αρετές του έργου. Η γραμματολογική ταξινόμηση με βάση το κριτήριο της «λογοτεχνικότητας» παρουσιάζει δυσκολίες, αφού κάθε εποχή έχει διαφορετική εικόνα ή ορίζοντα προσδοκιών για τη «λογοτεχνικότητα» ενός έργου.

Από τον κατάλογο (κανόνα) των 42 «αναγνωσμάτων του Νέου Ελληνισμού» του Άλκη Αγγέλου αποκλείεται, π.χ., η *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, χωρίς να επεξηγείται ο αποκλεισμός. Βλ. Giulio Cesare Dalla Croce, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, επιμ. Ά. Αγγέλου, Αθήνα 1988. Από την άλλη, ο Γ. Κεχαγιόγλου προτείνει τη διεύρυνση του «κανόνα» με την συμπήληψη και άλλων δημοφιλών εντύπων, βλ. «Προτάσεις για τα Νεοελληνικά Λογοτεχνικά Λαϊκά Βιβλία», *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. 1, σσ. 74-99. Συμπληρωματικά για το θέμα αυτό, βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, «Νεοελληνικά Λογοτεχνικά Λαϊκά Βιβλία: Προκαταρκτικά γραμματολογικά - ειδολογικά και βιβλιογραφικά ζητήματα», *ΕΕΦΣΠΘ: Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 1 (1991) 247-260.

Από θεματική και υφολογική άποψη, το πεδίο παραμένει ανοιχτό για περισσότερη ανάπτυξη στο πλαίσιο της απαιτούμενης μελέτης του έντεχνου πεζού λόγου του 16ου αι., της ανίχνευσης των σχέσεων με την ποίηση και τον εικονογραφικό κύκλο της Καινής Διαθήκης. Π.χ. το θέμα της «κατάβασης στον Άδη» απαντά και στην ελληνική λαϊκή ποίηση όπως και στη μεσαιωνική τέχνη και φιλολογία της Δύσης, ενώ συνδέεται πιθανώς με την «κατάβαση» του Χριστού όπως παρουσιάζεται στη θρησκευτική λογοτεχνία και στο δράμα (βλ. το μελέτημα του Β. Πούχνερ, «Η

κάθοδος του Χριστού στον Άδη και οι αρχές του θρησκευτικού θεάτρου», *Ελληνική Θεατρολογία*, Αθήνα 1988, σσ. 71-126, όπου και εκτενής βιβλιογραφία για το θέμα).

Το σχετικό δημοσίευμα της Ε. Κακουλίδου-Πάνου, «Ανοίξατε, πόρτες του Άδου. Από τη δημόδη λογοτεχνία του 16ου αι.», *Δωδώνη-Φιλολογία* 15 (Μνήμη Σταμάτη Καρατζά) (1986) 165-174, παραθέτει απλώς ένα απόσπασμα από το κείμενο της *Παλαιάς τε και Νέας Διαθήκης*, χωρίς να διερευνά περισσότερο το θέμα. Για την ημέρα της μέλλουσας κρίσης, που περιγράφεται στο Ευαγγέλιο του Ματθαίου, βλ. Γ. Μαυρομάτης, *ό.π.*, *Prosa y verso...*, *ό.π.*, σ. 252· Γ. Πασχαλίδου-Παπαδοπούλου, «Η κατάνυξις ωφέλιμος του Μ. Τζάνε Μπουνιαλή», *Κρητολογία* 12-13 (1981) 5-46, και Γ. Ζώρας, *Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν επιστροφή*, Αθήνα 1970. Ένα ενδιαφέρον στάδιο εξέλιξης των θεμάτων της Καινής Διαθήκης και ιδιαίτερα των χριστουγεννιάτικων παραστάσεων σε σύνθετη μορφή, όπως παρουσιάζονται κατά τον 16ο και 17ο αι. με την επίδραση του θρησκευτικού διδακτισμού της Αντιμεταρρύθμισης, εκφράζει ένα δραματικό έργο του τέλους του 17ου και των αρχών του 18ου αι., του οποίου ο τίτλος έχει εκπέσει (βλ. Βάλτερ Πούχνερ, «Άγνωστο δραματικό έργο σε πεζό λόγο από τον χώρο των Κυκλάδων με θέμα τη σφαγή των νηπίων από τον Ηρώδη (δεύτερο μισό του 17ου αι.-πρώτο μισό του 18ου)», *Prosa y verso...*, *ό.π.*, σσ. 303-315). Θα άξιζε ακόμη να μελετηθεί η επιβίωση στη νεοελληνική λογοτεχνία «απόκρυφων» διηγήσεων σχετικών με θέματα της Αγίας Γραφής που έχουν περάσει στο κείμενο του Καρτάνου μέσω της λαϊκότροπης χρονογραφικής και εκκλησιαστικής παράδοσης. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Ποντίου Πιλάτου, ο οποίος συγχωρείται από τον Χριστό και κερδίζει τον Παράδεισο (παράδοση που επιβιώνει ως το έργο *Σέργιος και Βάχχος* του Μ. Καραγάτση, Αθήνα 1959, σσ. 90-93). Πλούσιος είναι και ο χριστιανικός κύκλος του δράματος με θέματα από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη (βλ. Βάλτερ Πούχνερ, «Το δράμα στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Θεατρολογία*, *ό.π.*, σ. 431). Για ανάλογες επιδράσεις στο λαϊκό θέατρο, βλ. του ίδιου, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1989. Επιμέρους θεματικά στοιχεία συναντούμε εξάλλου σε έργα της νεότερης δυτικής λογοτεχνίας (όπως, π.χ., το στοιχείο της περιφρόνησης για τους Εβραίους που εκφράζει ο Πόντιος Πιλάτος στο γνωστό διήγημα του Anatole France, «Le Procureur de Judée»).

Το πρώτο κεφ. του τρίτου μέρους της Εισαγωγής («Ζωντανός λόγος») εξετάζει την κοινή δημόδη της εποχής. Για τη «βάρβαρον, ασυνήθη και ασαφή» γλώσσα του Καρτάνου, βλ. την πολεμική του Παχώμιου Ρουσάνου, που αναδημοσιεύεται στη *Bibliographie hellénique...* του É. Legrand, *ό.π.*, τ. 1, σ. 231. Χρήσιμα στοιχεία δίνει και ο Η. Eideneier στην ανακοίνωσή του «Παρατηρήσεις στο δημόδη πεζό λόγο του 16ου-18ου αι.», *Prosa y verso...*, *ό.π.*, σσ. 153-160. Ενδιαφέρουσες επίσης είναι οι παρατηρήσεις του Ν. Μ. Παναγιωτάκη για τον χρονολογικό προσδιορισμό της συγγραφής ενός έργου με βάση τη γλώσσα του, *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. 2, σσ. 263-268, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Γλωσσικές ομοιότητες ανάμεσα στα έργα του Ιωαννίκιου Καρτάνου, του Δαμασκηνού Στουδίτη, του Ιωάννη Μορεζίνου και του Νείλου-Ναθαναήλ

Μπέρτου επισημαίνει ο Γ. Ηλιούδης στην ανακοίνωσή του «Πρώιμα δημώδη πεζά κείμενα», *Αρχές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. 2, σσ. 551-559. Γενικά, όπως φαίνεται και στα περισσότερα κεφ. της Εισαγωγής, η βιβλιογραφία της εκδότριας πάσχει ή δεν είναι επαρκώς ενημερωμένη.

Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις στο κείμενο: Το ρ. σκόπτω (σ. 117) δεν αναφέρεται στο λεξικό του Κριαρά ως τύπ. του ρ. κόπτω. Υπάρχει μόνο τύπ. αντισκόφτω στο λήμμα αντικόφτω. Πιθανώς είναι τύπ. του προσκόπτω. Στο κείμενο «Εκθεσις Χρονική» (έκδ. Σπ. Λάμπρου) απαντά το ρ. σκόπτω στον παρατ. έσκοπτεν και στον αόρ. έσκοφεν, ενώ στο *Ιστορικό Λεξικό* προαναγγέλλεται η σύνταξη λημμάτων κόφτω και σκόφτω. Γενικά υπάρχουν διπλοτυπίες, π.χ. σηκώνω (σ. 214) και ασηκώνω (σ. 309), ευμορφότης και εμορφότης (σ. 298), κατακρίνω και κατακρένω (σ. 476), αιτ. τέσσαρεις και τέσσαρους (σ. 422) κτλ., καθώς και πολυτυπίες, π.χ. αμπάλα, πάλα, μπάλα (σ. 312) κτλ.· επίσης, ανακολουθίες συντακτικές, π.χ. κατά Θεόν, αλλά κατά ανθρώποις (σ. 451), και γραμματικές, π.χ. εν τούτω το σκήπτρον (σ. 407), κτλ.

Το δεύτερο κεφ. του μέρους αυτού αναφέρεται στα «λόγια στοιχεία» του έργου.

Για τη λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία, βλ. και Ά. Αγγέλου, *Πλάτωνος Τύχαι*, Αθήνα 1963. Για την εξέλιξη της νεοελληνικής πεζογραφίας από τις εκκλησιαστικές ομιλίες και τα αναγνώσματα, βλ. Γ. Ηλιούδης, «Πρώιμα δημώδη πεζά κείμενα», ό.π. Σχετικά με την πρώιμη φάση της νεοελληνικής, ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις του Η. Eideneier για τη «γραπτή κοινή» (Schrift-koine), του Η. Hunger για τις «βαθμίδες ύφους» (Stilstufen) και του E. Trapp για τις «βαθμίδες γλώσσας» (Sprachstufen).

Το τρίτο και τελευταίο κεφ. του τρίτου μέρους της Εισαγωγής εξετάζει τα «αυτούσια χωρία και τη μετάφραση της Αγίας Γραφής». Για το κείμενο της Καινής Διαθήκης θα έπρεπε να χρησιμοποιείται η κριτική έκδοση Nestle-Aland, ²⁶1979, και το λεγόμενο πατριαρχικό ή βυζαντινό ή κοινό ή εκκλησιαστικό κείμενο, ενώ για την Παλαιά Διαθήκη η έκδοση του A. Rahlfs, Stuttgart ⁸1935. Σχετικά με τις προσπάθειες απόδοσης της Αγίας Γραφής σε δημώδη γλώσσα από τον Ιωάννη Σανκταμαύρα (β' τέταρτο 16ου αι.-1614), τον Μάξιμο Καλλιουπολίτη (ή Καλλιπολίτη) (1638) και τον Αντώνιο Κατήφορο (1737), βλ., πρόχειρα, Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική ανθολογία*, ό.π., τ. 1, σσ. 215-217, 318-319, 557-561. Νέα στοιχεία για τη μετάφραση του Μάξιμου Καλλιουπολίτη δίνει ο Μ. Ι. Μανούσακας, στο μελέτημά του «Η πρώτη μετάφραση της Κ. Διαθήκης στη δημοτική», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 2 (1986) 7-70. Τώρα υπάρχει και η επανέκδοση του έργου από το ΜΙΕΤ με επιμ. Ε. Χ. Κάσδαγλη.

Το κείμενο της *Παλαιάς τε και Νέας Διαθήκης* εκδίδεται σύμφωνα με την πρώτη έκδοση του 1536, όπως είναι γνωστή στο αντίτυπο της Βαυαρικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου. Το θετικό κριτικό υπόμνημα περιλαμβάνει τις λανθασμένες ή παραλλαγμένες γραφές της πρώτης έκδοσης και των επανεδόσεων που την ακολουθούν, γενικά, πιστά, ενώ σημειώνονται και οι διαφορετικές γραφές από τη «διορθωμένη» έκδοση του 1567. Επί-

σης δίνονται σχόλια (*testimonia*) και, σποραδικά, γραφές από το ιταλικό πρότυπο (στην παλιότερη, μερική φιλολογική έκδοση του έργου από την ίδια εκδότρια το κριτικό υπόμνημα δινόταν συγκεντρωμένο στο τέλος του βιβλίου).

Παρά το ικανοποιητικό γενικό αποτέλεσμα στην έκδοση του κειμένου, κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις θα μπορούσαν να γίνουν εδώ: π.χ. υπάρχουν ανακολουθίες: αλλού *τερέστο* (σ. 189) και αλλού *Τερέστρο* (σ. 159), αλλού *διάτ' εσάς* (σ. 454) και αλλού *διά τ' εμάς* (σ. 402), αιτ. *φύσιν και φύσιν* (σ. 210)· από άποψη τυπολογίας, έχουμε, π.χ., *άντζαν και άτζαν* (σ. 213), όπου και οι δύο τύποι κανονικοί, αλλά μας φαίνεται περιέργη τέτοια διαφορά μέσα σε τρεις σειρές, *μτχ. βαλημένος* (σ. 203), όπου αναπτύσσεται ένα πρόσθετο η αντί *βαλμένος*, ως προερχόμενη από περισπώμενο ρήμα *βαλλάω*· όσον αφορά την ορθογραφία, καλύτερα να γράφεται *εμπρωτύτερα* < *πρωτύτερα* με επίδρ. του *εμπρός*, αντί *εμπροτύτερα*, *αυτείνος*, -η, -ο, *κατ' αναλογία* με την αντων. *εκείνος*, αντί *αυτήνος*, -η, -ο, *εκράτιεν* αντί *εκράτειεν*, *κατ' αναλογία* με τους τύπους του παρατατικού σε -ε και συνίζηση (για όλες τις προηγούμενες περιπτώσεις, βλ. Λεξ. Κριαρά), *στία* αντί *στία*, και *πιτηδειότητα* αντί *πιτηδειότητα*, λόγω αφαίρεσης των αρχικών φωνηέντων, *Κωνσταντίνος* αντί *Κωνσταντίνος*, σύμφωνα με την ιστορική ορθογραφία. Επίσης, πρέπει να παρατηρηθεί ότι η στίξη του κειμένου δεν είναι πάντα η καλύτερη δυνατή (π.χ. συχνά δεν χωρίζονται με κόμμα οι δευτερεύουσες από τις κύριες προτάσεις, μετά από άνω κάτω τελεία ή μετά από ερωτηματικό αρχίζε: πρόταση με μικρό αρχικό λέξης, αλλού υπάρχουν εισαγωγικά σε ευθύ λόγο και αλλού όχι, μετά από εμπρόθετο χρονικό προσδιορισμό δεν υπάρχει κόμμα, αναφορικές προτάσεις δεν μπαίνουν μέσα σε κόμματα, ρήματα ασύνδετα δεν χωρίζονται με κόμμα κτλ.).

Το Γλωσσικό Επίμετρο που επιμελήθηκε η Ε. Καραντζόλα είναι πολύ πρόχειρα γραμμένο και δίνει πληροφορίες περιττές (τα [ks] και [ps] γράφονται ξ και ψ αντίστοιχα) ή λανθασμένες. Ενδεικτικά: χαρακτηρίζονται ως επίθημα τα -άτο, -έλα, -έλι κτλ. σε λέξεις που αποτελούν αυτούσια δάνεια από τη λατινική. Σ' αυτή την περίπτωση, π.χ. η δάνεια λέξη *κοπέλι* (από το ουσ. *κοπέλα*, που προέρχεται πιθ. από το ιταλ. *corpella*), με το επίθημα -έλι θα γινόταν *κοπελ-έλι* (σ. 53). Ένα άλλο παράδειγμα, σ. 537: Στη λέξη *λουρίκιον*, το επίθημα δεν είναι -ίχι[ον] αλλά -ιον, αφού προέρχεται από το λατιν. *lorica*. Πιο κάτω, σ. 538, η μελετήτρια θεωρεί ότι ο σχηματισμός ορισμένων σύνθετων ρημάτων γίνεται αυτή την εποχή· αλλά το ρ. *ανακηρύττω*, π.χ., από το αρχ. *ανακηρύσσω*, απαντά ήδη για πρώτη φορά τον 12ο αι., σύμφωνα με το λεξικό του Ε. Κριαρά. Θα ήταν άχαρο να επεκταθούμε σε άλλες ατέλειες αυτού του «Γλωσσικού Επίμετρου», που είναι, γενικά, είτε υπερβολικά φλύαρο είτε άχρηστο για τη συγκεκριμένη έκδοση.

Για τη χρήση των εγκλιτικών αντωνυμιών και τις πρόδρομες συντάξεις στην Καινή Διαθήκη, τον Ρωμανό και τον Θεοφάνη, βλ. Ιωάννα Ραμουτσάκη, «Η πρόταξη και επίταξη των προσωπικών εγκλιτικών αντωνυμιών σε κείμενα της μεσαιωνικής δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας», *Prosa y verso...*, ό.π., σσ. 317-320.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, παρά τις ελλείψεις, η έκ-

δοση έγινε, γενικά, με επιμέλεια και η Εισαγωγή του βιβλίου αποτελεί πολύτιμο βοήθημα για τους μελετητές του Καρτάνου, της πρώιμης δημόδους πεζογραφίας και της θρησκευτικής σκέψης της Αναγέννησης.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Θεσμοί και ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αι. Πρώτος απολογισμός ενός ερευνητικού προγράμματος, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2000, σελ. 98.

Η συμπλήρωση μιας εικοσαετίας από την έναρξη του ερευνητικού προγράμματος που αναγράφεται στον τίτλο είναι ασφαλώς μια ευκαιρία για απολογισμό και ανασκόπηση των πεπραγμένων. Ειδικότερα, στον τόμο που παρουσιάζεται εδώ αναγράφονται τα σχετικά με το πρόγραμμα δημοσιεύματα της ερευνητικής ομάδας και υποσημειώνονται οι πάμπολλες βιβλιογραφικές αναφορές και κρίσεις που το καθένα προκάλεσε. Συγκεκριμένα αναγράφονται – και αναλύονται συνοπτικά – εννέα αυτοτελή δημοσιεύματα και σαράντα εννέα άλλα, μικρότερα, δημοσιευμένα σε αρμόδια περιοδικά και συλλογικούς τόμους. Σύνολο 58 δημοσιεύματα, που κλιμακώνονται χρονικά μεταξύ των ετών 1980-2000. Τα περισσότερα (47 από τα 58) δημοσιεύθηκαν κατά τη δεύτερη δεκαετία της αναπτύξεως του προγράμματος (1991-2000). Νομίζω ότι μπορεί κανείς να μαντεύσει τον λόγο: η (ολιγομελής πάντοτε) ερευνητική ομάδα έπρεπε να αφιερώσει τον χρόνο της στη μακρά περίοδο προετοιμασίας που απαίτησε η αναλυτική παρουσίαση της *Νομικής Συναγωγής* του Δοσιθέου Ιεροσολύμων, του ογκωδέστερου και ενός από τα πιο σπουδαία δημοσιεύματα του ερευνητικού προγράμματος.

Γιατί πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι εξ αρχής – κατά την εισήγηση του επικεφαλής της ερευνητικής ομάδας κ. Δημ. Γ. Αποστολόπουλου – κύριος σκοπός του προγράμματος ήταν (και είναι) η συγκέντρωση και η δημοσίευση περιλήψεων του περιεχομένου όλων των πατριαρχικών πράξεων που «απελύθησαν» από το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά την περίοδο 1454-1833, δηλ. από την ανασύσταση του πατριαρχείου μετά την Άλωση ως την ανακήρυξη του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος: η συνέχεια δηλ. του μεγάλου έργου των Assomptionistes, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople (381-1453)*, τ. 1-7, Παρίσι 1932-1991.

Οι πατριαρχικές πράξεις που έχουν συγκεντρωθή ως τώρα φθάνουν στον απροσδόκητο αριθμό των 6.000. Το ένα τέταρτο περίπου από αυτές ανάγονται στην περίοδο 1454-1700, ενώ είναι έτοιμος να κυκλοφορήσει ο πρώτος τόμος με τις περιλήψεις των πατριαρχικών πράξεων της αμέσως μετά την Άλωση περιόδου (1454-1500).

Όπως είναι φυσικό, οι περισσότερες από τις πατριαρχικές πράξεις

αναφέρονται σε θέματα εκκλησιαστικής διοικήσεως, αρκετές όμως από αυτές, καθώς και πολλές άλλες που αφορούν κυρίως πνευματικά, κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα του «ποιμνίου», προσφέρονται ως πηγές για ποικίλες μελέτες. Παράδειγμα οι δύο διδακτορικές διατριβές που εκπονήθηκαν στο πλαίσιο του συγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος: της κ. Μάχης Παϊζή-Αποστολοπούλου, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξουσίας, 14ος-19ος αι.*, Αθήνα 1995, και του κ. Π. Δ. Μιχαηλάρη, *Αφορισμός· η προσαρμογή μιας ποιηής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1997.

Πέρα από τις πατριαρχικές πράξεις και γενικότερα το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως ιστορικό θεσμό και πηγή δικαίου, δύο άλλοι κύκλοι θεμάτων απασχόλησαν την ερευνητική ομάδα:

(α) Τα νομοκανονικά κείμενα που συντάχθηκαν ή συμπιλήθηκαν και ίσχυσαν λίγο ή πολύ κατά την Τουρκοκρατία. Από τα ένδεκα σχετικά δημοσιεύματα σημειώνω το πιο πρόσφατο: Δημ. Γ. Αποστολόπουλου, *Ανάγλυφα μιας τέχνης νομικής. Βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή «νομοθεσία»*, Αθήνα 1999.

(β) «Η στρωμάτωση και η ιδεολογία της νεοελληνικής κοινωνίας τον 17ο και 18ο αιώνα» (σ. 18). Όλα σχεδόν τα δημοσιεύματα της ομάδας αυτής οφείλονται στον κ. Δημ. Γ. Αποστολόπουλο, με κεντρικό πρόσωπο μελέτης τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον «εξ Απορρήτων» (ως επιστολογράφο, γιατρό, υπομνηματιστή του Αριστοτέλη, ως – δύστροπο – άνθρωπο και τελικά ως γενάρχη του κύκλου των Φαναριωτών).

Η ερευνητική ομάδα έχει συνείδηση της συμβατικότητας και της αμφισβητίας των όρων που χρησιμοποιεί και που εμφανίζονται ήδη στον τίτλο του βιβλίου (ιδεολογία ή ιδεολογίες; κοινωνία ή κοινωνίες; νεοελληνική ή μεταβυζαντινή;). Προτίμησε όμως, αντί να εμπλακεί σε (ατέρμονες συνήθως) συζητήσεις και αμφισβητήσιμους ορισμούς, να προχωρήσει στα ίδια τα πράγματα και τα κείμενα. Αυτά θα επιβεβαιώσουν ή όχι την ορθότητα των όρων, θα υπαγορεύσουν το περιεχόμενό τους ή θα επιβάλουν ενδεχομένως τις αναγκαίες τροποποιήσεις.